

De SGP als machtsfactor. Politiek in de Staten en in twintig Zeeuwse gemeenten

8.1 *Getalsverhoudingen en participatie in het bestuur*

De voorkeur van de Staatkundig Gereformeerde Partij voor het dragen van verantwoordelijkheid door het laagste bestuurlijke niveau, dat van de gemeente, roept de vraag op hoe haar vertegenwoordigers zich op dat niveau gedroegen. Al werd er in de naoorlogse periode volop bekibbeld op de gemeentelijke taken, er bleven toch terreinen als benoemingen, voorzieningen en subsidiëring over, waarop de gemeenteraden en colleges van burgemeester en wethouders veel te vertellen hadden. Strikt politieke - en dus ideologisch bepaalde - en steeds terugkerende kwesties als het aangaan van lijstverbindingen en het kiezen van wethouders speelden op gemeentelijk niveau. Ook zondagsluiting van winkels en cafés, voor de SGP een belangrijke zaak in verband met de zondagsheiliging, viel tot 1953 onder de bevoegdheden van de gemeente.

In dit hoofdstuk wordt de relatie tussen de machtspositie van de SGP en haar wijze van participeren in het lokale bestuur behandeld, met name aan de hand van een deelonderzoek in twintig Zeeuwse gemeenten. Tevens wordt aandacht besteed aan het SGP-beleid in de Provinciale Staten, waar de Staatkundig Gereformeerden lang niet zo invloedrijk waren als in sommige gemeenten, maar meer inbreng hadden dan in de Tweede Kamer.

Op gemeentelijk niveau had de SGP niet overal de extreme minderheidspositie die ze op landelijk en in de meeste gevallen ook op provinciaal niveau bezat. Eenmaal miste zij zelfs op een haar na de kans om een voltallige raad te bezetten. Bij de kandidaatstelling voor de raad van het Zuidhollandse Capelle aan de IJssel in 1949 bleek de SGP-lijst de enige die correct ingediend was. De andere partijen hadden een procedure-fout gemaakt, zodat automatisch de SGP-ers benoemd zouden zijn als ze de hele raad van dertien zetels hadden kunnen vullen. Op de SGP-lijst prijkten echter maar twaalf kandidaten, zodat de hele kandidaatstelling opnieuw moest gebeuren.¹

In gemeenten waar de SGP geen kleine minderheid was, was een politiek van getuigen zonder daarbij bestuurlijke suggesties te doen minder vanzelfsprekend. Wanneer men er toch zo'n beleid voerde, was dat des te duidelijker uit hoofde van een ideologische keuze. Overigens waren er wel veel gemeenteraden waarin de SGP-fractie een kleine minderheid vormde - van alle SGP-fracties waren er 53% eenmansfracties in 1946, 59% in 1966. Zo dringt zich de vraag op naar eventuele verschillen tussen het SGP-gedrag in raden waarin zij met één persoon, met meerderen of eventueel met een meerderheid vertegenwoordigd was. Bij de keuze van de in de paragrafen 8.3 tot en met 8.6 behandelde Zeeuwse gemeenten is dan ook in eerste instantie gekeken naar een spreiding naar machtsposities. Van de gemeenten met een SGP-meerderheid, drie in de periode 1946-1970², wordt er één behandeld. Van de gemeenten met een bijna-meerderheid van drie op zeven zetels (vijf van de 44 Zeeuwse gemeenten met een SGP-fractie) worden er drie behandeld. Van de 28 Zeeuwse eenmans SGP-fracties zijn er zeven in ogenschouw genomen, terwijl in de overige negen behandelde gemeenten de SGP over twee van de zeven of drie van de elf of een wisselend aantal raadsleden beschikte.

21. SGP-wethouder J. Francke van Meliskerke hangt op 1 december 1956 de nieuw benoemde burgemeester, partijgenoot G.A.A. Adelaar, de ambtsketen om. Ondanks dat men nu een burgemeester van eigen signatuur had, weigerde de SGP-meerderheid in de gemeenteraad een wethouderszetel af te staan aan de ARP. De nieuwe burgemeester verklaarde dat hij dit graag anders had gezien. Adelaar overleed op vrij jonge leeftijd in 1966.

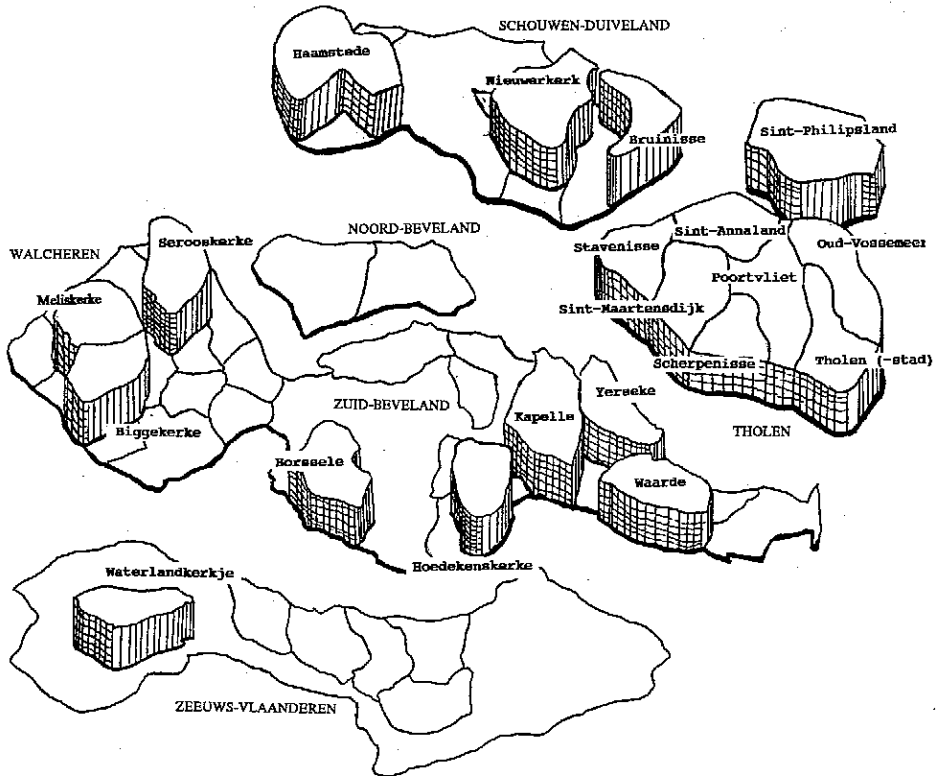
22. Eind augustus 1967 gingen de zeven colleges van burgemeesters en wethouders van het eiland Tholen, in gezelschap van de waterschapsbestuurders van het eiland, op excursie naar Ouddorp op Goeree om zich te laten voorlichten over de voor- en nadelen van een op recreatie en toerisme gericht gemeentelijk beleid. Het bezoek was een initiatief van de commissie Werkgelegenheid Eiland Tholen.

23. Burgemeester C.H. van de Linde van Bruinisse (rechts) in 1965 in gezelschap van de 'mosselkoningin' ter gelegenheid van de jaarlijkse mossel feesten in het vissersdorp. De traditionele toespraak tot de mosselkoningin door de burgemeester werd in 1970 gehouden door loco-burgemeester Willem van Gilst van de SGP. Een deel van diens achterban nam hem dat kwalijk, maar Van Gilst verklaarde namens de hele dorpsgemeenschap te spreken.

24. Vier betrokkenen bij de verhitte stembusstrijd van 1958 in de gemeente Waarde. Links de Zeeuwse Commissaris der Koningin Jhr.Mr. A.F.C. de Casembroot, wiens morele steun CHU-lijsttrekker Mol voor 'opgeven' behoedde. Naast hem burgemeester A. Lokker. Zittend links Marien van Fraassen, conservatief leidersfiguur die zich in 1958 uit tactische overwegingen tot lijsttrekker van de SGP benoemd had weten te krijgen. Geheel rechts Adri Mol, CHU-wethouder en winnaar van de verkiezingen van 1958 met 49% der stemmen. Op de foto ontbreekt A. Wisse, de 'echte' SGP-voorman te Waarde.

25. De gemeenten in Zeeland waar de SGP in de periode 1946-1970 raadsleden had, met in reliëf de twintig steekproef-gemeenten van ons onderzoek.

In de periode 1945 tot 1970 was de SGP op landelijk niveau onderhevig aan een zekere marginalisering. De ideologische afstand tot de ARP en de CHU werd sinds het eind van de jaren vijftig groter en door de polio-epidemieën in de jaren zestig ontstond een negatieve beeldvorming. Anderzijds kwam binnen de SGP zelf een proces van scholing op gang, waardoor het aantal voor een gemeentelijke bestuursfunctie beschikbare partijleden flink groeide. Het aantal SGP-burgemeesters steeg mede daardoor aanzienlijk, vooral na 1970. Het aantal SGP-wethouders in Nederland steeg vooral in 1953 en 1962, terwijl het ook relatief in 1970 hoger lag dan in 1946 - maar veel lager dan in 1962.³ Gemeenten met een SGP-raadsmeerderheid of meer dan één SGP-wethouder waren er in 1970 niet meer. Dit had ook te maken met de herindeling van veel kleinere plattelandsgemeenten, waar de SGP naar verhouding goed vertegenwoordigd was. Van de Zeeuwse gemeenten in onze steekproef die voor 1970 heringedeeld werden, twee in 1962 en drie in 1966, is het SGP-beleid na de herindeling niet meer onderzocht.

Het aantal gemeenten met een SGP-raadsfractie daalde niet door de herindelings. Wel was in 1970 het aantal gemeenten met een eenmansfractie wat teruggelopen, maar daar stond een stijging van het aantal fracties met drie of meer leden tegenover. De belangrijkste ontwikkeling vond plaats in 1949, toen het aantal eenmansfracties zich bijzonder sterk uitbreidde en ook de grotere fracties in aantal toenamen, voornamelijk in het Gelderse rivierengebied, Utrecht en Zuid-Holland. De aanwas van Gereformeerde Bonders of wellicht voorheen niet-stemmende Oud-Gereformeerden en vooral het aangaan van lijstverbindingen met ARP en CHU zorgden voor deze uitbreiding.⁴ Het aantal eenmansfracties van 1949 werd nadien niet meer geëvenaard. Vooral in 1958 steeg dan nog het aantal tweemansfracties, terwijl in 1962 er weer eenmansfracties bij kwamen.

Net als voor de wethoudersposten was 1962 een topjaar voor het aantal SGP-fracties: in 1966 telde de partij op lokaal niveau achttien fracties minder dan vier jaar eerder.⁵ De jaren vijftig en de beginjaren zestig waren dus een relatieve bloeiperiode van de lokale SGP-zeggingsmacht. De opkomst van de SGP op plaatselijk niveau is in onze steekproefgemeenten Waarde, Sint-Philipsland, Sint-Maartensdijk en Sint-Annaland goed te volgen.

Nu heeft natuurlijk niet alleen het aantal raadszetels invloed op het gehalte van het SGP-beleid, maar ook de personen die deze zetels bezetten. De SGP-vertegenwoordigers in de twintig steekproefgemeenten waren heel verschillende persoonlijkheden. Aangenomen mag worden dat ze wat betreft interesses, sociale achtergrond en ontwikkelingsniveau ongeveer het gemiddelde SGP-raadslid uit de periode 1946-1970 vertegenwoordigden, behoudens eventuele door de algemene afwijking van Zeeland van het landelijk SGP-patroon veroorzaakte verschillen.

Hoezeer personen de positie van de Staatkundig Gereformeerde fractie in een vertegenwoordigend lichaam konden beïnvloeden bleek in de zelfde periode uit de verrichtingen van de verschillende Statenfracties, al was er een duidelijke neiging tot uniform beleid naarmate de tijd vorderde. Bezat de Zeeuwse Statenfractie - vier man sterk - in voorzitter Kodde een bekwaam en ervaren bestuurder die ook op landelijk niveau in de SGP meesprak en op sommige punten de SGP-visie persoonlijk vorm gaf, dat was lang niet overal het geval. Kodde was in staat met alternatieve voorstellen te komen op zo goed als alle gebieden en beheerste zozeer het gezicht van de SGP in de Zeeuwse Staten dat er zelfs gevraagd werd de andere leden meer aan het woord te laten.⁶

Kodde herinnerde in de Statenzaal ook voortdurend aan het staatsrechtelijke principe dat het dagelijks bestuur van de provincie, Gedeputeerde Staten, slechts een uitvoerend bestuur is, en de Provinciale Staten, dus alle gekozen vertegenwoordigers van de partijen, het echte provinciebestuur. De in de loop der jaren toenemende tendens om de Provinciale

Staten als een volksvertegenwoordiging en Gedeputeerde Staten als een voor het beleid geheel verantwoordelijke regering te zien werd door Kodde scherp bekritiseerd. Daarbij had hij bij voorbeeld in 1952 de PvdA en de ARP aan zijn zijde, en in 1963 de PvdA, VVD en ARP.⁷ Hierbij speelde wel mee dat de SGP net als de VVD niet in het college van Gedeputeerden vertegenwoordigd was, maar het was toch vooral Kodde's bestuursrechtelijke achtergrond die tot deze 'bewakingsfunctie' van de SGP-fractie leidde. Omdat de SGP minder achtergrond-informatie kreeg dan de partijen die een Gedeputeerde hadden, bleef de fractie steeds alert op dit punt, terwijl ze deze achterstand ook probeerde op te vangen door zitting te nemen in zoveel mogelijk commissies en door individuele gesprekken met Gedeputeerden en mede-statenleden.⁸

Was de Zeeuwse SGP-fractie dus duidelijk gespist op het meepraten over het dagelijks bestuur van de provincie, een zelfde actieve stellingname was aan te treffen bij de SGP in de Overijsselse Staten. Ook hier was de persoonlijkheid van het - enige - SGP-Statelid van betekenis. P. van der Meulen, die in 1967 zijn veertigjarig jubileum als Statelid vierde, was "een man die zijn stukken allemaal heeft gezien en bestudeerd, [en] een bonk werk heeft verzet." Hij had altijd het oor van het publiek en bracht het tot secretaris van de protestants-christelijke Statenclub in Overijssel.⁹ Van der Meulen, tevens hoofdbestuurslid van de SGP tot 1947 en jarenlang oudste Statelid, kon dus gevoegelijk gelden als de noordelijke evenknie van Kodde.

Waar de Zuidhollandse SGP-fractie zeker niet zo 'dicht bij' de ARP en CHU stond als in Overijssel het geval was, waren haar twee leden wel voortdurend in een vier- of vijfjal commissies vertegenwoordigd. De actieve A.A. Vlasblom stempelde hier jarenlang de SGP-stellingname, vooral getuigend en met weinig zorg voor alternatieven, maar hij was tenminste 'er bij'. Dat kon veel minder gezegd worden van de Gelderse SGP-vertegenwoordiger K. Pot, tot 1948 Statelid, die zelden het woord voerde. Zijn opvolgers D. Dekker en G.J. Doeleman gaven aan het eind van 1951 voor het eerst een korte algemene beschouwing.

De SGP verkeerde in Gelderland echter in een geïsoleerde positie. Zo klaagde de tweemansfractie in 1955 over het buitensluiten van haar leden uit de commissies van het provinciebestuur, een situatie waarin in 1960 nog geen verbetering was gekomen.¹⁰ De SGP-ers werden niet betrokken bij belangrijke zaken waarover voorstellen te verwachten waren. Nu had de SGP in de Gelderse Staten wel een traditie van 'overall tegen' te zijn, maar Dekker en Doeleman beantwoordden zeker niet aan dit oude beeld. Toen in de jaren zestig met C. Middelkoop en J. van Dulst de geheel afwijzende klassieke stellingname weer terugkwam, was het isolement van de SGP in de Gelderse Staten niet alleen formeel, maar ook op ideologisch terrein 'hersteld'.

Dat de inbreng van personen ook van andere factoren kon afhangen werd duidelijk in de Staten van Utrecht. In de eerste naoorlogse jaren was het enige Statelid de actieve J. van Bochove, die zelfs eens met een initiatief-voorstel kwam dat uitgevoerd werd - het betrof provinciale studiebeurzen. Zijn opvolger N.W. Schreuder was in de jaren vijftig echter zeer regelmatig afwezig bij de toch niet zo veelvuldige Statenvergaderingen. Zijn positie als directeur van een groot bedrijf belemmerde hem blijkbaar in zijn functie als Statelid.¹¹ Het feit dat de provinciale SGP deze situatie jaren lang liet voortduren, werpt wel een zeker licht op de houding in deze kring ten opzichte van het provinciebestuur. Schreuders opvolger D.E. de Kruijf was dan ook de eerste SGP-er die in de Utrechtse Staten een algemene beschouwing hield - in 1962 - waarbij hij zich overigens nauw aansloot bij de woordvoerder namens de ARP- en CHU-fracties. De Kruijf maakte deel uit van de protestants-christelijke fractie, sprak verder bij voorbeeld over waterstaatkundige zaken en was een algemeen gerespecteerd Statelid.

Illustreer deze geheel verschillende posities van de SGP-statenfracties de betekenis van

de individuele inbreng, op hun beurt hadden Statenleden als Kodde, maar ook zijn minder op de voorgrond tredende fractiegenoten, een grote invloed op de stellingnames van de gemeenteraadsleden in hun provincie.¹² Wellicht gold dit door Koddes bijzondere positie vooral voor Zeeland, een provincie die zich ook door andere kenmerken van de overige SGP-gebieden onderscheidde. Niet alleen had de partij er de grootste aanhang per inwoner - met haar vier statenzetels moest de SGP dus wel actief-besturend optreden- zij was in Zeeland ook meer een 'gevestigde' partij dan in een aantal andere gebieden. Bestuurders had zij er steeds geteld en de 'zware' traditie van het getuigen-alleen was er minder vanzelfsprekend. De SGP-reactie op nieuwe ontwikkelingen kan in Zeeuwse gemeenten waarschijnlijk het best in detail gevolgd worden.

8.2 Partijpolitiek op lokaal en provinciaal niveau

In het algemeen was op lokaal niveau van de confessionele partijen niet de Staatkundig Gereformeerde Partij, maar de Anti-Revolutionaire Partij de meest gevestigde. Zij bestond al sinds 1879, en een deel van de latere SGP-stemmers had voor 1918 op haar gestemd. Nemen we 1918, het jaar van de oprichting van de SGP en de invoering van het algemeen kiesrecht als vertrekpunt, dan geldt voor de meeste Zeeuwse regio's, in ieder geval Waalcheren en de Bevelanden, dat de SGP er sindsdien evengoed tot de gevestigde partijen behoorde. De leden van de Gereformeerde Gemeenten stemden er SGP en de Gereformeerden ARP. Elders, bij voorbeeld in de Alblasserwaard, wel een van de kerngebieden van de SGP in het westen van Nederland na 1945 genoemd¹³, gold de ARP ook na 1918 als de motor van de verzuiling op plaatselijk niveau en 'volgden' de SGP en ook de CHU de partij van de Kuyperianen op afstand.¹⁴ De SGP-kiesverenigingen waren er, als in meer Gereformeerde Bondsstrekken, van recenter datum en er waren geen kerkelijke scheidslijnen die de partijkeuze vergemakkelijkten. Hervormde SGP-ers gingen er gezamenlijk ter kerke met CHU-ers, maar vaak ook met ARP-ers.¹⁵

In bepaalde gevallen ontstond uit een plaatselijke ARP met een Hervormde achtergrond - meestal waar weinig Gereformeerden waren - niet een SGP-afdeling, maar juist een CHU-afdeling. In Zeeland deed zich dit in de jaren dertig voor in Aagtekerke, een confessioneel-Hervormde gemeente, terwijl in Waarde de plaatselijke ARP-CHU-combinatie zich tot een echte CHU-lijst ontwikkelde. Omdat de SGP in deze Zeeuwse omgeving al zeer 'gevestigd' was, had zij met deze ontwikkeling weinig uitstaande, maar in andere streken was het goed denkbaar dat uit een oorspronkelijke Hervormde ARP-lijst zich zowel een SGP- als een CHU-lijst ontwikkelde. Bij dergelijke ontwikkelingen in de jaren twintig, dertig en veertig speelde het stichten van eigen christelijke scholen in een plaats waar een openbare school met Hervormd godsdienstonderwijs bestond vaak een rol. Op zo'n moment werd men gedwongen te kiezen voor een van beide scholen. Hervormden die voor de openbare school kozen, bewogen zich vervolgens in de richting van de CHU; die voor de christelijke school kozen waren ARP. De SGP kon in dit conflict aan beide zijden terecht komen. Op plaatselijk niveau kwam nieuwvorming van een SGP-afdeling niet voort uit dit type controverses, maar eerder uit het zwaarder worden van een Hervormde (Bonds-) Gemeente.

Niet zelden waren in gemeenteraden waar de eerstgenoemde splitsing recentelijk voorgevallen was - dus in het algemeen in de vooroorlogse periode - de tegenstellingen tussen ARP en CHU scherper dan na 1945. Het zelfde gold voor de tegenstelling tussen de gezamenlijke confessionele partijen en de niet-confessionelen in de raad.¹⁶ Op landelijk en provinciaal niveau beheersten de protestantse confessionele partijen immers (met de liberalen als minder machtige partner) het politieke spel. Zo waren vóór 1940 noch rooms-katholieken noch socialisten in de Zeeuwse Gedeputeerde Staten vertegenwoordigd. In de Zeeuwse gemeenteraden waren de liberalen de eerst aangewezen coalitie-partner voor de

confessionelen wanneer zij geen meerderheid haalden. Na 1945 verdween deze achterstelling, zodat de onderlinge verhoudingen verbeterden. De SGP was minder gelukkig met deze ontwikkeling: "We zijn ten staarte geworden", verzuchtte Kodde bij de deelname van KVP en PvdA aan het dagelijks bestuur van de provincie in 1946.¹⁷

Brunt en Verrips beschrijven de SGP in twee Alblasserwaardse gemeenten na 1945 als een weinig actieve partij die zich beperkte tot getuigen. In beide gemeenten was de SGP een betrekkelijk recent verschijnsel, en een Hervormde aangelegenheid. Omdat zich in Zeeland veeleer het tegenovergestelde model voordeed - een sinds 1918 als een van de gewone confessionele partijen meedraaiende SGP met een Gereformeerde Gemeente-achtergrond - is bij de keuze van de twintig steekproefgemeenten met dit gegeven rekening gehouden. In de steekproef zijn alle zeven gemeenten van het eiland Tholen opgenomen, waar de SGP wel geen overwegend, maar toch een duidelijk Hervormd karakter had. Met name in Sint-Maartensdijk en Sint-Annaland was een ontwikkeling van een algemene 'rechtse' naar een SGP-lijst duidelijk. Eventuele afwijkingen van het Thoolse SGP-beleid van dat in overig Zeeland kunnen licht werpen op de rol die de kerkelijke achtergrond of het gevestigde karakter van een plaatselijke SGP-kiesvereniging speelde. Bovendien was Tholen één van de streken in Nederland waar de Hervormde prediking zich in de loop van de twintigste eeuw naar steeds 'zwaardere' varianten bewoog, in zekere gemeenten zelfs van vrijzinnig naar Gereformeerde Bond. Een proces dat elders vaak langzamer verliep komt hier binnen bereik van ons onderzoek. Buiten Tholen en Arnhem - overwegend Gereformeerde Bond - speelden Hervormden geen rol in de Zeeuwse SGP.

Van de Zeeuwse Christelijke Gereformeerden - een sterk verspreide groepering met weinig onderlinge contacten - waren vooral de gemeenten Tholen en Oud-Vossemeer sterk bevindelijk ingesteld. De laatste gemeente splitste in 1953, waarbij een ouderling en een deel van de leden toetraden tot de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De genoemde kerkelijke gemeenten waren hoofdzakelijk op de SGP georiënteerd, maar klein. Omvangrijker SGP-achterban vormde de eveneens erg geïsoleerde Christelijke Gereformeerde gemeente van Zaamslag, terwijl die van Kerkwerf, Zierikzee, Middelburg, Vlissingen, Goes en Kapelle - in die volgorde - minder SGP- en meer ARP-gezind waren.¹⁸

Van de 45 Zeeuwse burgerlijke gemeenten waar in de periode 1946-1970 een SGP-fractie bestond, waren er 26 met uitsluitend een Gereformeerde Gemeente-achtergrond, waarbij Walcheren, Schouwen en West Zeeuws-Vlaanderen de lichtere, en delen van Zuid-Beveland de middelzware gemeenten vertegenwoordigden. Deze gebieden zijn met respectievelijk drie, één, één en vijf plaatsen in de steekproef vertegenwoordigd. Zwaardere gemeenten waren er ook op Duiveland en Tholen, waar leden van de Gereformeerde Gemeenten in de SGP met andere kerkgenootschappen samenwerkten.

De Gereformeerde Gemeenten in Nederland waren na 1953 de voornaamste groep in de SGP te Bruinisse, Renesse en Hoek, terwijl ze te Sint-Annaland (weinig) en Arnhem (veel) inbreng hadden in een voornamelijk Hervormde SGP-afdeling. De SGP te Nieuwerkerk, Kruiningen, Terneuzen en Biervliet tenslotte was een combinatie van de twee verschillende Gereformeerde Gemeente-groepen. Nieuwerkerk en Bruinisse zijn in onze steekproef van twintig gemeenten opgenomen.

Eveneens behandeld wordt het 'Mekka' van vele Oud-Gereformeerden, Sint-Philipsland waar de oude traditie van Boone en Ledeboer levend werd gehouden door een actieve en grote Oud-Gereformeerde gemeenschap. Verder waren er aanzienlijke groepen Oud-Gereformeerden in Stavenisse op Tholen, Oosterland op Duiveland en 's Gravenpolder op Zuid-Beveland, veel kleinere groepen in Terneuzen en West Zeeuws-Vlaanderen. Hun ligging was behoorlijk verschillend, zoals in Oud-Gereformeerde kring gebruikelijk. Het niet

zo zware Sint-Philipsland staat in de steekproef naast het zwaardere Stavenisse.

In de Alblasserwaardse gemeentepolitiek, aldus Brunt, hanteerden alle partijen in de periode voor 1970 dezelfde norm, namelijk dat politiek zakelijk moest zijn. Specifieke belangen van persoonlijke of partijpolitieke aard of groepsbelangen hoorden ondergeschikt te zijn aan de belangen van de hele gemeente. Dit pacificatie-ideaal werd in de door Brunt bestudeerde gemeente maar ten dele gerealiseerd. De belangen spraken toch een woordje mee, en wat de confessionelen betreft was er steeds het probleem dat hun veelvuldig beroep op het geweten de eenstemmigheid over wat gemeentebelang was doorkruiste. Zeker de SGP met haar overtuiging op grond van artikel 36 NGB, dat de overheid een aantal christelijke richtlijnen in de gemeenschap moet verwezenlijken, neigde van nature naar het doorbreken van de eenstemmigheid. In de Alblasserwaard deelden ARP en CHU echter nog grotendeels deze idealen, zodat de tegenstelling met de niet-confessionelen toch veel belangrijker was.¹⁹

In de door hem behandelde gemeente speelden volgens Brunt zoveel specifieke belangen een rol - tegen de algemeen erkende norm in - juist omdat de confessionelen er over een onbedreigde meerderheidspositie beschikten. Dat er geen opzienbarende dingen gebeurden kwam alleen maar omdat in een kleine gemeente zelden beslist wordt over "fundamentele vraagstukken die het bestaan van het grootste deel van de bevolking bepalen."²⁰ De Alblasserwaard was echter een gebied dat in de periode tussen 1946 en 1970 weinig aan veranderingen blootstond. Eerder veranderde de samenstelling van de raad door de immigratie van stadsbewoners, dan het soort beslissingen. In Zeeland, met zijn Deltaplan, de opkomst van het toerisme en gemeentelijke herindeling, werden van een gemeenteraad ingrijpender beslissingen verwacht. Aan het eind van de jaren veertig vormden wegen en rioleringen nog de belangrijkste agendapunten, zoals vanouds. De toenemende communicatie - vooral door subsidieaanvragers werd men bij het beleid in andere gemeenten bepaald - en het op peil brengen van de gemeentelijke voorzieningen naar nieuwere maatstaven (of in verband met Deltaplan en toerisme) zorgden vanaf het midden van de jaren vijftig voor een veel gevarieerder pakket gemeentelijke besluiten. Enkele Zeeuwse gemeenten ondergingen door hun geografische ligging echter minder verandering. Voor hen kwam de confrontatie met de nieuwe tijd over het algemeen bij de gemeentelijke herindelingen van de jaren zestig. Opname in een grotere gemeente betekende zeker dat op velerlei terreinen beslissingen moesten vallen.

Voor veel Zeeuwse gemeenten gold net als in de Alblasserwaard dat de drie protestantse partijen er een meerderheid hadden. Was er een zekere machtsbalans waarbij anderen betrokken waren dan was dat meestal een samenwerking met liberalen die vaak onder de naam 'Gemeentebelang' opereerden. Onder die naam kon ook een Hervormde lijst schuilgaan - dan was er nog geen CHU-afdeling in een gemeente - waarbij het liberale karakter toch ook sterk naar voren kwam. Zeeland was in de 19e eeuw nogal liberaal geweest en doordat de partijformaties in de dorpen, ook de confessionele, in de handen van de boeren waren bleef dit karakter lange tijd gehandhaafd. De partij die nog het meest afweek van het boerenbelang was de ARP met haar persoonlijke banden met het CNV. Omdat deze banden wel landelijk, maar veel minder plaatselijk bestonden, was er echter nogal verschil tussen de ARP-fracties onderling. Sommige waren niet van een liberaal-getinte CHU- of Gemeentebelang-lijst te onderscheiden.

De SGP kende ook een duidelijk liberale onderstroom. In ieder geval van Oost Zuid-Beveland is bekend dat de latere Staatkundig Gereformeerden er voor 1918 liberaal stemden.²¹ Nu was het zo dat in deze streek de grotere boeren onder de bevindelijk

gereformeerden zeker niet ondervertegenwoordigd waren.²² Hun inbreng in de SGP was zonder twijfel liberaal. Elders, zoals in een aantal Walcherse gemeenten, waren de grotere boeren ondervertegenwoordigd in de SGP. Te Kortgene op Noord-Beveland bestond de SGP geheel, te Wolphaartsdijk op Zuid-Beveland bijna geheel uit landarbeiders²³, terwijl de kleine boeren de belangrijkste groep waren in bij voorbeeld Scherpenisse. De laatste situatie was het meest algemeen, ook landelijk.

Dergelijke verhoudingen hadden niet alleen kerkhistorische wortels, maar werden ook bepaald door de sociaal-economische structuur van het betreffende gebied. In het grootste deel van Zeeland was sprake van een 'sociale tweedeling' tussen boeren - de machthebbers tot aan 1940 - en arbeiders, die echter vaak schuil ging achter kerkelijke verdeeldheid. In de jongste poldergebieden (zoals Noord-Beveland en Sint-Philipsland) en bepaalde oudere delen van de provincie (West Zeeuws-Vlaanderen, Stavenisse, Sint-Maartensdijk, Oud-Vossemeer) waren de klassentegenstellingen feller en openlijk bespreekbaar. Daarentegen waren er een aantal gemeenschappen waar kleine boerenbedrijfjes domineerden zodat sociale tegenstellingen er geen rol speelden: Waarde, Poortvliet, Scherpenisse, Sint-Annaland, Dreischor. Van zowel de gemeenten met een grote tegenstelling als van die zonder sociale tegenstelling zijn er in ons onderzoek minstens vier betrokken.

Dat boeren in raadsfracties van voornamelijk liberale en confessionele partijen flink oververtegenwoordigd waren, was trouwens evengoed een landelijk verschijnsel, al werd dat na 1960 versneld minder.²⁴ Het percentage boeren onder de raadsleden daalde op Tholen bij voorbeeld van 50 in 1953 naar 30 in 1970, waarbij vooral de SGP en de liberale lijsten in 1970 minder boeren leverden. De ARP en de CHU vertegenwoordigden er het langst de oude situatie - waarschijnlijk in verband met het feit dat de ARP en CHU er hun positie als dominante confessionele partij aan de SGP hadden moeten afstaan, zodat zij in het verleden hun kracht waren gaan zoeken.²⁵

Hadden de drie confessionele partijen in de Zeeuwse gemeenteraden in de naoorlogse periode dus hun enigszins liberale startpositie gemeen en net als in heel Nederland een belangrijke inbreng van de boeren, wat betreft de verhouding tussen de SGP en de twee andere formaties waren er verschillen. In Tholen gold net als in de Alblasserwaard dat de scheidslijnen met een behoudende ARP en CHU vloeiend waren, elders in Zeeland waren ze duidelijker. In Staphorst daarentegen werd de CHU onder de progressieve partijen gerekend en een deel van de ARP tot de middenpartijen - de SGP en een ander deel van de ARP golden er als conservatief.²⁶

De 'nabijheid' van een of beide andere protestantse partijen tot de SGP kon ook uitgedrukt worden in de bereidheid tot het aangaan van lijstverbindingen om zoveel mogelijk protestantse raadskandidaten gekozen te krijgen. De plaatselijke SGP-afdelingen waren vrij daar zelf over te beslissen, mits ze hun beginselen konden handhaven. Ze moesten eigen kandidaten kunnen aanbevelen en eigen verkiezingslectuur kunnen samenstellen.²⁷ Meestal ging het om gemeenten waar de SGP alleen geen zetel zou kunnen halen, zodat het alternatief 'kansloze mededinging' betekende en zekerheid dat de SGP-stemmen verloren zouden gaan. In dat laatste geval gaf men dus niet de voorkeur aan een lijstverbinding waarmee misschien wel geen SGP-er, maar dan toch een vertegenwoordiger van ARP of CHU in de raad zou kunnen komen. Het Hoofdbestuur zag in 1950 in deze kansloze mededinging een getuigende waarde:

"Daarin ligt een uitgesproken protest tegen deze gang van zaken. Men zegt daarmee: slechts zoals de SGP het in haar program voorstaat (...) slechts daaraan wil ik mijn goedkeuring hechten."²⁸

Regelmatig waren er sterk 'getuigend' ingestelde kiesverenigingen die, blijkens voorstellen

op de landelijke vergadering der SGP, kansloze mededinging voor het hele land tot principe wilden verheffen: Amersfoort in 1940, Rotterdam-Charlois en Numansdorp in 1949, Apeldoorn in 1955, Dinteloord, Sprang-Capelle, Epe, De Bilt en Bussum in 1959, Den Haag en Leersum in 1962, Amersfoort in 1966. De door het Hoofdbestuur in 1952 officieel vastgelegde voorwaarden²⁹ vonden deze kiesverenigingen te onduidelijk. Bovendien was het, volgens de voorstellers in 1962, onduidelijk waar men met de ARP en CHU zou 'uitkomen'. Zij kregen op de Algemene Vergadering van 1962 zoveel bijval dat het Hoofdbestuur zijn prae-advies moest terugnemen. Een jaar later kwam het Hoofdbestuur met een beroep op de vorige jaarvergaderingen echter weer met haar stellingname van 1952: wel voorwaarden, geen verbod.³⁰

Gemeenten waar de SGP met grote vasthoudendheid een eigen lijst voor de raadsverkiezingen uitbracht zonder ook maar enige kans de kiesdeler te halen, lagen vooral in de streken waar de SGP überhaupt slecht vertegenwoordigd was: Kollumerland, Gaasterland, Hoogeveen, Voorst en Doetinchem in het Noorden en Oosten. Verder werden ze met name gevonden in de Noordelijke helft van de Randstad, het Gooi en Noord-Utrecht. De meest volhardende kansloze mededinging kon hier genoteerd worden te Rijswijk, Voorburg, Leiderdorp, Haarlemmermeer, Mijdrecht, Bussum en Baarn. Buiten deze gebieden kwam het alleen nog voor in Culemborg en Koudekerke. In een aantal gevallen speelde waarschijnlijk een rol dat een Hoofdbestuurslid van de SGP of een Kamerkandidaat in de betreffende gemeente woonde.³¹ In de betreffende achterban was over het algemeen de Gereformeerde Bond ondervertegenwoordigd.

Het aantal gemeenten waar de SGP zonder een zetel te halen meedong naar een raadszetel daalde van dertig in 1953 naar twintig in 1962, om - met het CDA in het vooruitzicht - tot veertig te stijgen in 1970. In 1962 was dit cijfer voor de KVP elf, voor de VVD dertien en voor de PvdA negentien.³² De SGP gedroeg zich in verhouding tot de veel grotere partijen dus nogal 'kieskeurig' wat betreft samenwerking. Er kwamen steeds meer redenen om de CHU of de ARP te weigeren, zoals het verschijnen van vrouwelijke kandidaten op de lijst, of samenwerking met de rooms-katholieken - uiteraard sterk tegen de SGP-principes. Maar ook minder reële argumenten konden meespelen, zoals te Ridderkerk waar in 1946 samenwerking met ARP en CHU door de kiesvereniging werd afgestemd. De tegenstanders verklaarden bang te zijn voor het oordeel van de eigen achterban - een angst die door de bestuursleden van de kiesvereniging niet eens gedeeld werd.³³

Het aantal lijstverbindingen met de ARP, met de CHU en met beide vertoonde natuurlijk een omgekeerde trend als de kansloze mededinging: een hoogtepunt in de jaren vijftig en een snelle daling in 1970. In 1958 waren er 59 van deze combinaties, in 1970 nog maar 31. Vooral het aantal combinaties met de ARP daalde snel in 1970: van 23 in 1966 tot negen vier jaar later. Het aantal gezamenlijke ARP/CHU/SGP-lijsten steeg daarentegen in 1970. Deze toegenomen bereidheid tot het aangaan van lijstverbindingen kwam voor rekening van zeven gemeenten in Zuid-Holland en West-Utrecht en de gemeente Culemborg. Waarschijnlijk was hier sprake van behoudende ARP- en CHU-afdelingen.³⁴ Gemeentelijke herindeling speelde overigens een rol in zowel het ophouden te bestaan van traditionele lijstcombinaties als in het aangaan van nieuwe. Het eerste kwam echter meer voor dan het laatste.

Over het algemeen was de ARP bij de SGP veel meer geliefd als partner bij lijstverbindingen dan de CHU. Combinatie van SGP en ARP-lijsten kwam tussen 1945 en 1970 drieënehalf keer zoveel voor als die van SGP met CHU. Daar waar de SGP samen deed met de CHU met voorbijgaan van de ARP duurde dat ook nooit langer dan twee verkiezingen achtereen. In drie gemeenten in Noordwest-Utrecht en in Zwollerkerspel volg-

de daarop een uiteenvallen in twee aparte lijsten. In drie van deze vier gevallen keerde de SGP niet terug als mededinger (twee keer wel een 'Hervormde lijst'). De CHU was in deze drie gevallen waarschijnlijk behoudend genoeg om de SGP-stemmers - hier Gereformeerde Bonders - in zich op te nemen.³⁵

In gemeenten waar de SGP aan de vooravond van de verkiezingen samenwerkte met de ARP met uitsluiting van de ook beschikbare CHU was die samenwerking vaak langdurig. In negen gemeenten was zo'n lijstverbinding permanent, in zeven andere werd ze gevolgd door een combinatie van alle drie de protestantse lijsten. Bijna de helft van de samenwerkingsverbanden SGP/ARP was in Zeeland te vinden. Het zelfde gold voor korter durende lijstverbindingen. De CHU was in Zeeland waarschijnlijk te 'licht' voor de SGP, in tegenstelling tot de ARP - met name op de Bevelanden.³⁶

Lijstverbindingen tussen SGP, ARP én CHU gedurende drie of meer verkiezingen worden dan ook - op één uitzondering na - in de periode 1946 tot 1970 niet voor Zeeland geregistreerd. Des te meer kwamen ze voor in het rivierengebied met een concentratie in de Oostelijke Krimpenerwaard, en een aantal gemeenten in Utrecht en op de Zuid-hollandse eilanden - samen 22 keer. Ook korter durende combinaties waren met name in dit gebied te vinden. In het Noorden en Oosten van het land, Noord-Holland en het Westen van Zuid-Holland kwamen lijstverbindingen met de SGP nauwelijks voor. De ARP en CHU waren in het Noorden waarschijnlijk te duidelijk gelieerd aan de Gereformeerde Kerken en de confessionele Hervormden, in stedelijk Holland waarschijnlijk te modern, om een combinatie met de SGP te overwegen.

Een klein aantal lijstverbindingen met niet-confessionele partijen ter plaatse kwam voor waar de KVP of de VVP en de PvdA en eventueel de VVD samen, een meerderheid bezaten. De betreffende gemeenten lagen in de Betuwe, Utrecht, het Noorden van Zuid-Holland - en bovendien Oude Tonge op Flakkee en Hoedekenskerke in Zeeland. De coalitiepartners waren in deze gevallen waarin vaak de meerderheid in de raad in het geding was meestal de CHU (soms ook de ARP) en de VVD of een Onafhankelijke lijst. Kodde had in 1953 zo'n samengaan met degenen die "niet met de PvdA, noch met Rome instemmen" aanbevolen: "Dan kan toch een protest tegen de beginselen van genoemde partijen uitgaan."³⁷ Pure berekening kon ook ten grondslag liggen aan zo'n bijzondere lijstverbinding, zoals in 1949 in Benschop. SGP, VVD, onafhankelijken en CHU verkregen er door lijstverbinding elk een zetel doordat ze van de ARP Hervormde stemmen wegsnoepten. Het resultaat was dat de ARP maar een zetel bezette (eerder twee), de KVP twee (als voorheen) en de nieuwe PvdA geen zetel behaalde.³⁸

Behalve het aangaan van lijstverbindingen kon samenwerking van de SGP met andere partijen ook de vorm aannemen van nauwe contacten met andere raadsfracties. Waarschijnlijk gebeurde dit vóór 1970 maar in enkele gevallen, en dan met de ARP, zoals in Veenendaal, of met ARP en CHU, zoals in Goes en Wageningen. In Veenendaal was sprake van een 'gemoedelijke' samenwerking waar beide fracties zoveel mogelijk met een gezamenlijk standpunt naar voren kwamen. Te Wageningen en Goes, waar de SGP de kleinste partner in de samenwerking was, liep deze stuk aan het begin van de jaren zeventig. In de Gelderse gemeente kreeg het SGP-raadslid - vooral bij de Algemene Beschouwingen - te weinig vrijheid van spreken. In het Zeeuwse Goes werkte men samen om meer informatie te verkrijgen, en mankeerde het vaak aan overeenstemming over 'principiële' zaken. Toen de SGP er een zetel bij kreeg, ging ze zelfstandig verder.³⁹

Met name vanwege het zo goed als ontbreken van SGP-burgemeesters was in de periode voor 1970 het wethouderschap voor de SGP de hoogst haalbare machtigste bestuurlijke positie. Het college van burgemeester en wethouders, officieel een commissie uit de raad,

is in de praktijk immers 'in hoofdzaak' het lichaam dat de gemeente bestuurt, al staat het daarbij 'onder (sterke) pressie' van de raad.⁴⁰ Om wethouders te verkrijgen moesten echter, behalve wanneer er een SGP-meerderheid was, andere partijen een SGP-raadslid bij wethoudersverkiezingen steunen. Dan mocht verwacht worden dat de SGP op haar beurt voor een kandidaat van die andere partij zou stemmen. Wanneer er sprake was van twee ongeveer even sterke raadsfracties die samen de meerderheid konden halen, hoefde dat geen problemen op te leveren - mits de andere partij niet behoorde tot die partijen waaraan de SGP-raadsleden geacht werden geen steun te verlenen: PvdA en KVP.

Waren deze twee raadsfracties - we beperken ons tot gemeenten met maar twee wethouders - ook de grootste partijen dan was sprake van een 'afspiegelingscollege'. De wethoudersposten vertoonden een afspiegeling van de politieke kleur van de gehele raad, en wel de meest logische naar objectieve criteria. Sloten de twee partijen die een wethouder leverden echter een partij uit die groter was dan elk van beide, dan was er een niet-afspiegelingscollege. In dat geval kon de steun van een vierde of zelfs vijfde partij die zelf geen wethouder leverde de rechtvaardiging van een minder logische combinatie van wethoudersposten verstevigen.

De volgens de 'evenredigheidsregel' samengestelde afspiegelingscolleges waren op plaatselijk niveau de uitdrukking van de in Nederland voor 1970 gebruikelijke *pacificatie-democratie*. B en W hadden juist door hun belangrijke functie de afspiegeling van de gemeenteraad te zijn, en in zo'n driekwart van de Nederlandse gemeenteraden was dat tussen 1946 en 1986 het geval.⁴¹ Alle grote partijen deelden overigens officieel de mening dat afspiegelingscolleges de meest gewenste waren⁴², zodat afwijkingen meestal aan de plaatselijke situatie ontsproten.

In de SGP-top leefde een heel scala aan meningen over de vraag met welke partijen een SGP-fractie een wethouders-coalitie mocht aangaan en op welke ze mocht stemmen. Daarom kwam het Hoofdbestuur nooit verder dan een officiële uitspraak die het meewerken aan de benoeming van een KVP- of PvdA-wethouder verbood. Op het lagere niveau van de Vereniging van Overheidspersonen in Zeeland - een overlegorgaan dat geen besluiten kon vaststellen - kwam de kwestie regelmatig ter sprake.

In de jaren dertig al was gebleken hoe moeilijk het was om algemene regels te stellen voor de wethoudersverkiezing. Kodde adviseerde de ene keer om zeker niet SDAP, Rooms of NSB te stemmen (1935, 1939), de andere keer om in ieder geval niet links te stemmen (1932) - dat betekende destijds SDAP en liberaal. Over steun aan katholieke en liberale wethouders bestond dus onzekerheid, te meer daar er minstens één gemeente was waar de katholieken een SGP-er steunden. Kodde kon tenslotte niet veel meer doen dan aanraden om "volgens beginsel en de plaatselijke toestanden" te handelen. Zelfs onder de vertegenwoordigers van de ARP waren er verschillen, zoals ten aanzien van de zondagshelling, die maakten dat de één voor de SGP wel aanvaardbaar was, de ander niet.⁴³

Na 1945 werd de kieskeurigheid van de SGP in het aangaan van wethouderscoalities geleidelijk minder. Van de tien wethoudersposten die de SGP in 1946 in Zeeland had, waren er twee coalities met de VVD (op Duiveland) vier met de CHU en vier met het tegen beide vorige partijen aanleunende 'Gemeentebelang'.⁴⁴ In de jaren vijftig kwam de vraag op of steun door PvdA-ers aan een SGP-kandidaat ook vergolden mocht worden met steun voor een PvdA-wethouder van de gematigde soort.⁴⁵ Nee, was het onverbidde antwoord van Kodde, dat echter niet kon verhinderen dat in 1958 te Bruinisse een SGP-PvdA coalitie ontstond. In 1966, toen in een aantal dorpen gematigde figuren zich inmiddels van de landelijke PvdA gedistantieerd hadden, concludeerden de vergaderde Zeeuwse SGP-raadsleden:

"Hoewel gevoeld wordt, dat een combinatie met de PvdA of een naamloze

soortgelijke partij bezwaren heeft, wil men toch de plaatselijke omstandigheden hierbij een grote plaats geven."⁴⁶

Van de vijftien Zeeuwse gemeenten waar de SGP wethouders leverde aan de vooravond van de gemeentelijke herindelingen van 1962 (Schouwen-Duiveland), 1966 (Walcheren) en 1970 (overig Zeeland), waren er dan ook drie coalities met de PvdA en een met een plaatselijke arbeiderspartij terwijl zelfs een SGP-KVP coalitie bestond. Vijf CHU-, twee ARP- en twee Gemeentebelang-wethouders hadden op dat moment een SGP-wethouder als collega terwijl te Sint-Philipsland twee SGP-ers die post bekleedden.

Ook wat de spreiding over Zeeland betreft was er verschil tussen 1946 en de jaren zestig. Hadden de acht gemeenten van Tholen en Sint-Philipsland maar één SGP-wethouder in 1946, in 1970 waren dat er zes. Op Duiveland liep hun aantal terug van drie naar een, in Oost Zuid-Beveland verdubbelde het van drie tot zes. De 'regeermacht' van de Staatkundig Gereformeerden concentreerde zich klaarblijkelijk steeds meer in de gebieden waar zij ook met de hoogste percentages vertegenwoordigd waren. Landelijk was deze zelfde tendens waar te nemen: de SGP had een wethouder in negen gemeenten waar ze drie of meer raadsleden had in 1946, in veertien van zulke gemeenten in 1949. Dit aantal was in 1966 en 1970 opgelopen tot respectievelijk 20 en 23 gemeenten.

Blijkbaar werd het afspiegelingscollege meer en meer populair in de naoorlogse periode. Het aantal gemeenten waar een SGP-fractie van twee raadsleden een wethouder mocht leveren schommelde rond de achttien in de jaren veertig en vijftig, om te dalen tot dertien in 1962 en tien in 1970. De gevallen waarin de SGP met een extreme minderheid van één raadszetel toch een wethouderspost mocht bezetten gaven nog duidelijker de verhoudingen aan. In de jaren veertig en vijftig viel dit steeds zo'n vijf maal voor, in 1962 twaalf keer en in 1970 nog maar in drie gemeenten. De SGP-wethouder vertegenwoordigde dan vaak alle protestantse of niet-socialistische partijen in een afspiegelingscollege van confessionelen en niet-confessionelen - en wel in toenemende mate naarmate de tijd vorderde. Deze trend had haar uitgangspunt in Zeeland: van de 23 gemeenten waar de SGP in 1946 met maar één of twee raadsleden toch een wethouder leverde waren er toen nog maar zes afspiegelingscolleges, waarvan vijf in Zeeland. De partner was in alle gevallen de VVD of 'Gemeentebelang'. In 1958 waren er vijf gemeenten in Nederland waar het enige SGP-raadslid ook wethouder was, één daarvan in Zeeland. Ook de aard van deze coalities was veranderd: in twee gevallen had de SGP nu de PvdA als partner, in twee gevallen de KVP. Ook buiten Zeeland had de SGP dus moeten toegeven aan het pacificatie-ideaal van het afspiegelingscollege.

Niet alle gevallen waarin een enkel SGP-raadslid ook wethouder was, zijn trouwens op afspiegeling terug te voeren. Was men expliciet een lijstverbinding aangegaan met andere protestantse lijsten om een PvdA- of KVP-meerderheid in de raad te voorkomen, dan wilden de verbonden partijen nogal eens uitkomen op een gezamenlijk zetelaantal van vier. In die gevallen was er minder bereidheid de KVP of PvdA te laten delen in de wethoudersposten, zodat de kansen van de SGP stegen. Met name in 1962 deed zich dit verschijnsel in enige gemeenten voor.

Het afspiegelingscollege in de gemeenteraden was door de Zeeuwse SGP pas in de periode na Kodde enigszins geaccepteerd - met de uitspraak over de PvdA in 1966 - maar plaatselijke was het in de praktijk al jaren voorgekomen. In de stemming voor de Gedeputeerde Staten kon de provinciale SGP-top haar aanvankelijke principe - geen KVP-er of PvdA-er steunen - daarentegen ongehinderd ten uitvoer brengen. Daar van de zes bestuurszetels in Zeelands hoogste college er van 1946 tot 1970 elk twee door de KVP en de PvdA bezet werden, stemden de vier SGP-leden al die jaren op een van hun eigen

mensen bij deze vier benoemingen. De ARP- en de CHU-Gedeputeerden werden door hen tot en met 1958 gesteund. In 1962, toen er nogal wat personele veranderingen in het college van Gedeputeerde Staten voorvielen, stemde de SGP echter voor alle zes posten blanco. De fractie vond dat bij zulke veranderingen overleg met alle partijen nodig was, zoals tot 1946 gebruikelijk geweest was. Het beperken van overleg tot de 'regerende' partijen was feitelijk een verschijningsvorm van de pacificatiedemocratie. De beslissingen over de samenstelling van het college van GS werden aan 'de top' genomen.⁴⁷

De SGP, die in 1966 de protestantse kandidaten weer steunde, mengde zich in 1970 met haar zetelwinst in de strijd om de definitief weggevalven tweede KVP-zetel. De VVD die ook vijf zetels had - en meer stemmen bij de Statenverkiezingen dan de SGP - werd gesteund door PvdA, KVP, ARP en CHU. De ARP wilde haar overwegingen bij deze keuze niet noemen, al liet ze doorschermen dat ze zich bij de meerderheid in de Staten wenste aan te sluiten. De CHU liet de bestuurlijke ervaring van de VVD-kandidaat onder meer meespreken en D'66 stemde blanco omdat de SGP onvoldoende ruimte zou laten voor andersdenkenden. Op ervaring in nationale en internationale commissies - zoals zijn tegenstander die had - kon de SGP-kandidaat A. Maljaars inderdaad niet bogen, maar zijn bestuurlijke ervaring binnen de provinciegrenzen was zeer uitgebreid. Hij haalde echter niet meer dan de vijf SGP-stemmen binnen.⁴⁸

Een stemming die minder om het lijf had vond elk jaar in de Zeeuwse Statenzaal plaats voor een plaatsvervangend lid van het college van Gedeputeerde Staten, waarbij SGP, VVD en CHU de gegadigden waren. Kodde vervulde dit lidmaatschap-in-naam tot 1950, toen hij door een lid van de CHU-fractie verdrongen werd. Vanaf 1954 stemde de SGP-fractie waarschijnlijk verdeeld voor deze 'zetel'. In ieder geval stemde Kodde een maal voor de VVD en de hele fractie een maal op de ARP. In Zeelands hoogste college waren de verhoudingen in de jaren zestig echter zodanig dat de SGP zich dicht bij de CHU dan bij de ARP vond staan⁴⁹. De CHU was er onder A.J. Kaland duidelijk aan de behoudende kant, terwijl van ARP-fractievoorzitter J.A. van Bennekom in 1968 de uitspraak genoteerd werd - toen een VVD-vertegenwoordiger sprak van 'broederstrijd' tussen zijn fractie en die van de SGP: "Het zijn achterneven, mijnheer Schlingemann!"⁵⁰

Uiteraard konden hoofdbestuursleden van de SGP als Kodde en C. Boender zich in de Zeeuwse Staten niet de persoonlijke stellingname veroorloven die in de kleine gemeenten SGP-raadsleden er toe kon brengen op een socialist of rooms-katholiek te stemmen. Temeer konden in gemeenten persoonlijke verhoudingen de doorslag geven daar van een PvdA-lid bij voorbeeld bekend kon zijn dat hij kerkganger was - voor de SGP natuurlijk een positief punt. Bovendien verschilde het beleid van de ene gemeente niet zo erg veel van de andere, ook niet als de wethouders van verschillende politieke richtingen waren. Dit werd echter pas achteraf door onderzoeken aangetoond⁵¹, en zal op het tijdstip van de wethouders- en raadsverkiezingen niet erg meegespeeld hebben.

Wat de raadsverkiezingen betreft moet er nog op gewezen worden dat de Nederlanders in het algemeen deze keuze vooral lieten bepalen door de Tweede Kamer-verkiezingen.⁵² Over het algemeen stemden zij voor de plaatselijke lijst die parallel was aan de partij waar ze landelijk hun stem voor uitbrachten. Gemeenten waar verschillende plaatselijke lijsten meedongen naar een raadszetel kenden deze verzuilde structuur echter niet. Deze 'communale' gemeenten kwamen voor waar onder de bevolking weinig levensbeschouwelijke diversiteit bestond. De lijsten waaraan de inwoners hun stem konden geven gingen er meestal niet uit van een partij.

"In plaats daarvan [zijn] zij eerder te zien als ad hoc groeperingen van personen, die voornamelijk ontstaan met het oog op gemeenteraadsverkiezingen. Zelfs fractievergaderingen van de gekozen gemeenteraadsleden (zijn) vermoedelijk een

zeldzaamheid.⁵³

Deze 'communale' lijsten namen vooral langdurig aan de gemeentepolitiek deel wanneer een plaatselijke leidersfiguur letterlijk als 'lijsttrekker' fungeerde.⁵⁴ In andere gevallen wisselde men voortdurend van personen en waren de uitslagen van verkiezingsjaar tot verkiezingsjaar sterk wisselend.

Van de twintig in ons onderzoek betrokken gemeenten zijn Sint-Philipsland, Waarde en Stavenisse op het begintijdstop (1946) als communaal te beschouwen. Ook in Bruinisse, Sint-Annaland en Sint-Maartensdijk was voor leidende personen een grote rol in de lokale politiek weggelegd. Vanwege bijzondere eigenheden die ten dele hiermee samenhangen wordt het eiland Tholen in een aparte paragraaf behandeld. Voor de niet-Thoolse gemeenten Sint-Philipsland, Waarde en Bruinisse is gezamenlijk een paragraaf gereserveerd. Dat betekent dat de tien 'gewone' gemeenten waarvan ik het SGP-beleid in de paragrafen 8.3 en 8.4 bespreek, in West- en Midden-Zeeland liggen.

8.3 De SGP als gevestigde partij: zes eenmansfracties

Wanneer je niet op de hoogte zou zijn van de politieke achtergrond van de leden, schrijft Verrips over de gemeenteraad van Ottoland, dan zou je ze "op grond van hun inbreng tijdens discussies en hun stemgedrag nauwelijks van elkaar (kunnen) onderscheiden."⁵⁵ Deze situatie kwam voort uit het weinig ingrijpende karakter van de zaken waarover beslist moest worden en door het ideaal van een 'zakelijk' gemeentelijk beleid. In de tien politiek stabiele gemeenten die in de paragrafen 8.3 en 8.4 besproken worden was over het algemeen deze regel ook van toepassing, zij het dat vooral in Yerseke en Borssele al vanaf 1946 de politieke tegenstellingen een behoorlijk woordje meespraken. Waar er in de eerste jaren na de bezetting nog weinig geld uit te geven was, concentreerden eventuele 'politieke' conflicten zich dan ook vooral op het terrein van de regelgeving. Zondagsviering en publieke feestelijkheden waren de onderwerpen waarover men het meest van mening verschilde.

De algemene trend tot politisering in de raden begon zich in die zelfde periode te uiten in het houden van 'algemene beschouwingen' bij het bespreken van de jaarlijkse gemeentebegroting. De SGP was, in ieder geval in de persoon van Kodde, niet gecharmeerd van deze ontwikkeling. Kodde wist uit ervaring dat vele SGP-raadsleden te weinig kennis van de Gemeentewet hadden om het beleid ter plaatse daar aan te toetsen. Bovendien was hij bang dat bij algemene beschouwingen zou blijken hoezeer de SGP-ers onderling van mening verschilden. Had de één een liberale inslag, zoals Kodde zelf, de ander kon tegen deze inslag fel gekant zijn. In 1947 ried Kodde de Zeeuwse SGP-raadsleden echter aan 'beschouwingen' te houden. De 'andersdenkenden' moesten immers van repliek gediend worden.⁵⁶ In 1950 werden echter nog lang niet in elke raad algemene beschouwingen gehouden.

Van de zes eenmansfracties van de SGP die we van 1946 tot 1970 volgen, hadden die van Waterlandkerkje en Hoedekenskerke gemeen dat zij met een grote rooms-katholieke bevolkingsgroep te maken hadden. In het Zeeuws-Vlaamse Waterlandkerkje werden de twee wethouderszetels verdeeld tussen de protestanten en de rooms-katholieken die respectievelijk vier en drie raadsleden hadden. Het was een van die puur agrarische gemeenten waar de raadsleden als boeren weinig belangentegenstellingen gevoelden en waar de direct naoorlogse situatie eigenlijk nog tot in de jaren zestig voortduurde. De SGP-vertegenwoordiger van 1947 tot 1967, C. de Nood, had vóór 1940 een tijd lang de wethouderspost bezet voor een gecombineerde ARP/SGP-lijst, om na de bezetting plaats in te ruimen voor een van de drie leden van het liberale 'Gemeentebelang'. Als raadslid wees De Nood voornamelijk op de belangen van de buurtschap Klein-Brabant, waar hij woonde.

Het verschil tussen Waterlandkerkje en het Zuidbevelandse Hoedekenskerke waar de

verhoudingen ongeveer eender waren, was het feit dat in de laatste gemeente de protestanten dichtter bij elkaar stonden. De antithese was in Zuid-Beveland ook onder de Hervormden algemeen aanvaard⁵⁷ maar in Zeeuws-Vlaanderen juist niet. Slechts een vijfde van de Hervormden in Waterlandkerkje stemde confessioneel, en wel op de gecombineerde SGP/ARP-lijst, waar natuurlijk ook de kleine groepen Gereformeerden, Oud-Gereformeerden en leden van de Gereformeerde Gemeenten op stemden. Een deel van hen, alsook van de betreffende Hervormden, was uit een strenger-protestantse streek afkomstig. Dat gold voor De Nood, het gold ook voor zijn opvolger die van 1967 tot 1970 zijn raadszetel bezette. Daarmee kwam de protestants-confessionele zetel officieel aan de CHU, maar dat werd waarschijnlijk niet als een overgang gevoeld. De CHU-er vertegenwoordigde het zelfde kiezerskorps als De Nood, een even stabiele achterban als die van de enige concurrent 'Gemeentebelang'.⁵⁸

Tabel 8.a Samenstelling gemeenteraden twee steekproefgemeenten
({ = lijstverbinding; * = wethouder)

Waterlandkerkje

partij	1946	1949	1953	1958	1962	1966
SGP/ARP	1	2	-	-	-	-
SGP	-	-	1	1	1	1
GB (VVD)	3*	2*	3*	3*	3*	3*
KVP	3*	3*	3*	2*	{2*	3*
Vrij RK	-	-	-	1	{1	

Hoedekenskerke

partij	1946-1958	1962-1966
SGP	{1	{1(*)
CHU	{1	{1
ARP	{-	{1
VVD	{1(*)	{-
KVP	4*(*)	4*(*)

Evenals in Waterlandkerkje groeide in Hoedekenskerke het percentage stemmen op de KVP-lijst. Het dorp van die naam - Protestants - nam in bevolking af en het Roomse Kwadendamme groeide naar verhouding door vestiging van bejaarden in de nabijheid van de parochiekerk.⁵⁹ Hier waren niet alleen de protestants-confessionele lijsten, maar was ook de VVD in een lijstcombinatie opgenomen: de politieke tegenstellingen liepen parallel aan die tussen de twee dorpen van de gemeente. De KVP had er voortdurend vier zetels omdat 'Kwedamme' net iets groter was dan 'Oedjes', waar de protestanten steeds drie zetels behaalden. Een van die zetels werd van 1946 tot 1970 bezet door J.C.J. Boone die de SGP en de tien procent van de bevolking uit de Gereformeerde Gemeenten vertegenwoordigde.

Het spreekt vanzelf dat de minderheidspositie van de SGP in Waterlandkerkje duidelijker uitkwam dan te Hoedekenskerke. Steunden Gemeentebelang en Katholieken elkaar in de eerstgenoemde gemeente bij wethoudersverkiezingen terwijl de SGP blanco stemde, in de laatstgenoemde werden twee KVP-ers gekozen met alleen de steun van de eigen fractie. De Nood wilde in Waterlandkerkje ook wel met Gemeentebelang samenwerken,

maar de liberalen vonden zijn standpunten te afwijkend. In feite kwam dit vooral neer op verschil van mening over festiviteiten op zondag, waarbij De Nood er op gewezen werd dat hij maar een erg klein groepje vertegenwoordigde.⁶⁰

In de loop van de jaren vijftig werden de verhoudingen echter soepeler: in 1958 stemde De Nood niet langer blanco voor de wethouderspost van Gemeentebelang, in 1962 stemde hij weer wel blanco voor beide wethouders maar zegde hij het college zijn steun toe 'met behoud van eigen principes'. Niet alleen was er sprake van een "merkbare vooruitgang in verdraagzaamheid van de geloofsovertuigingen", de door De Nood gesteunde wethouder had bovendien laten merken dat hij de SGP voor vol wilde aanzien. Slechts toen in 1966 de post van 'eerste' wethouder voor het eerst sinds 50 jaar aan een katholiek kwam, verhief De Nood nog zijn stem. Verder was hij loyaal aan het door de meerderheid beslotene.⁶¹

Ook in Hoedekenskerke kwam er verandering in de jaren vijftig. Het KVP-stemgedrag was er mede bepaald door het feit dat de burgemeester protestant was, en toen in 1952 een katholieke burgervader benoemd werd, trad een der wethouders terug om plaats te maken voor een protestant. In eerste instantie ontstond nu een situatie die gelijkenis toonde met die te Waterlandkerkje omdat er een wethouderscombinatie VVD-KVP ontstond die maar geleidelijk aan door de CHU en helemaal niet door de SGP gesteund werd. Boone was toch al degene die de tegenstelling met de rooms-katholieken het meest in zijn opmerkingen en stemgedrag liet meewegen.⁶²

Boone was trouwens ook het raadslid dat meer dan eens vroeg om beter voorzien te worden van raadsstukken en om meer raadsvergaderingen dan de verplichte zes per jaar. Vanaf 1965, toen hij voor een eenjarige periode tot wethouder verkozen werd met steun van bijna alle leden, had Boone minder reden om over inzage te klagen. Blijkbaar beviel zijn wethouderschap goed, want in 1966 werd hij met steun van waarschijnlijk KVP en PvdA herkozen. De combinatie met de KVP werd in de Zuidbevelandse SGP niet erg gewaardeerd. Men begreep niet dat Boone gewoon het dorp Hoedekenskerke representeerde en zij aan zij met een collega-wethouder opereerde die hij al vele jaren als raadslid kende en wiens partij hem bovendien zijn vertrouwen geschonken had. Of Boone op zijn beurt deze KVP-wethouder met een stem steunde is niet zeker.⁶³

Tabel 8.b Samenstelling gemeenteraden vier steekproefgemeenten

Biggekerke

partij	1946/49	1953	1958	1962
SGP	1	1	1	1
CHU	3*	3*	4*	3*
ARP	2*	3*	2*	3*
Vr. Lijst	1	-	-	-

Haamstede

partij	1946	1949-1958
SGP/ARP	2	2
CHU	2*	2*
PvdA	2	1
VVD	1*	2*

Kapelle

partij	1946-1953	1958	1962/66
SGP	1	1	1
ARP	2*	2*	2*
CHU	3*	3*	3*
PvdA	3	2	2
VVD	1	1	1
lst.Goud	1	1	{1
lst.De Schipper	-	1	{1

Serooskerke

partij	1946/49	1953-1962
SGP	-	1
CHU	3*	2*
ARP	4*	4*

{ = lijstverbinding; * = wethouder)

In Serooskerke en Biggekerke op Walcheren, Haamstede op Schouwen en Kapelle op Zuid-Beveland functioneerde eveneens één enkel SGP-raadslid in een tamelijk harmonieus opererende gemeenteraad. Vooral in **Serooskerke**, waar de invloed van de gereformeerden en de ARP overheersend was en de CHU zich nogal principieel opstelde, lagen de partijen dicht bijeen. SGP-raadslid J. de Visser was bestuurslid van de gereformeerde school, en was zelfs met behulp van enige welwillende Hervormde stemmen in de raad gekomen. Had zijn partij in 1946 en 1949 net te weinig stemmen gehaald, in 1953 wist de plaatselijke postbode op zijn dagelijkse route een aantal mensen over te halen om voortaan voor de raad de SGP te steunen. Hij was zelf wel geen SGP-er maar was van mening dat de leden van de Gereformeerde Gemeenten 'er ook bij hoorden' en dus ook in de raad hun man moesten hebben.⁶⁴

Met name in de jaren veertig en vijftig kwamen de Serooskerkse raadsleden nauwelijks tot discussie. Wanneer De Visser al eens een andere mening had, zoals in 1953 over het opzij leggen van geld voor een sportveld, stemde hij toch niet tegen. Het duurde tot 1961 voor hij weer een afwijkende mening in de notulen liet vastleggen, namelijk zijn tegenstem betreffende subsidie aan de plaatselijke VVV. De harmonie bleef tot aan de gemeentelijke herindeling in 1966 bestaan. De wethoudersposten werden traditiegetrouw bezet door ARP en CHU.⁶⁵

In alle vier genoemde gemeenten was de zondagsrust een of meerdere malen aanleiding tot discussie. Te Biggekerke had de raad weinig zeggenschap in de openstelling van cafés omdat de burgemeester er seizoenvergunningen verstrekke, in de andere drie gemeenten kwam het tot stemming over deze of een aanverwante kwestie waarbij de CHU-fracties steeds verdeeld bleken te zijn. In Serooskerke was het CHU-raadslid dat in tegenstelling tot zijn collega tegen zondagsluiting was tegelijk ook de enige tegenstander. In Haamstede gaf CHU-lid Den Boer, die het weinige en niet storende cafébezoek ter plaatse beliefd te gedogen, juist de doorslag bij het beëindigen van de zondagsluiting. Zijn drie confessionele collega-raadsleden (ARP, SGP, CHU) stemden voor sluiting.⁶⁶

Te Kapelle waren PvdA en VVD minder sterk vertegenwoordigd dan in Haamstede, maar de cafés waren er traditioneel 's zondags wel open. Toen in 1960 een fruitkweker zijn

fruit op zondag wilde gaan verkopen, waren daar vier stemmen voor en zeven tegen. Twee van de drie CHU-ers, de twee antirevolutionairen, het SGP-raadslid en twee leden van een vrije lijst stemden de ontheffing weg. Vijf jaar later echter bleken een ARP-man en de SGP-er nog de enige tegenstander te zijn en werd verkoop toegestaan. De CHU was omgezwaaid: fruitverkoop vond zij in vergelijking tot openstelling van cafés - met de bijbehorende herrie - een onschuldige zaak en zeker geen verstoring van de zondagsrust.⁶⁷

De ook elders soms opschudding verwekkende zondagsluiting van het gemeentelijk zwembad bracht ook Kapelle in de publiciteit - relatief laat, in 1969. De PvdA en de VVD, één van de lijsttrekkers van een vrije lijst en één van de drie CHU-ers waren voor, zodat met een stemverhouding van vijf tegen zes het zwembad dicht bleef.⁶⁸ Hoewel er in Kapelle net als in Serooskerke en Biggekerke voortdurend een ARP-CHU wethouderscollege was, lagen de verhoudingen hier heel anders. De Hervormden waren te Kapelle verdeeld over vijf partijen die elkaar voortdurend enige procenten afsnoepten zonder grote verschuivingen te veroorzaken. Gereformeerden, Christelijke Gereformeerden en leden van de Gereformeerde Gemeenten stemden uitsluitend op ARP en SGP, waarbij het derde deel der Christelijke Gereformeerden dat in 1946 nog op de SGP stemde, geleidelijk kleiner werd.⁶⁹

Ook in Haamstede lagen SGP en ARP dichter bij elkaar dan bij de andere partijen. Niet alleen hadden ze er een lijstverbinding, de SGP was er in 1931 ontstaan uit voormalige ARP-stemmers. Voor die antirevolutionaire lijst had het SGP-raadslid J. Goudzwaard in 1928 en '29 zelfs nog in de raad gezeten. Ook hier waren de Christelijke Gereformeerden de verbindende schakel, en stemden zij in steeds grotere getale ARP. Goudzwaard sprak weinig in de raad en dan nog vooral over praktische zaken als beplanting of wegen. In 1953 weigerde hij de hem aangeboden wethouderszetel van de liberalen. De weigering kwam hem op kritiek van zijn kiesvereniging te staan en had voor 'Aemstie' tot consequentie dat er in de hele naoorlogse periode ononderbroken een CHU-VVD college regeerde.⁷⁰ Hiermee representeerde Haamstede aardig de vanouds heersende liberale traditie van Schouwen, al was de invloed van de ARP en SGP er voor Schouwse begrippen vrij groot. Het feit dat er net als in veel andere Schouwse gemeenten na de oorlog een deel van de liberale stemmen naar de PvdA was gegaan, had te Haamstede weinig consequenties voor het beleid.⁷¹ De harmonie in de raad tussen de vijf fracties was er bijzonder groot en behalve in 1954 steunden SGP en ARP het wethouderscollege.

Dat de tegenstelling tussen liberalen en confessionelen in de brede zin van het woord (zowel kerkelijk als politiek) hier belangrijker was dan die tussen 'links' en 'rechts', bewijst de beroering die ontstond toen in 1953 de vier raadsleden van CHU, ARP en SGP een vrijzinnige kandidaat voor hoofdonderwijzer op de openbare school afwezen en een kerkelijk meelevende benoemden. Wethouder Den Boer van de CHU had zijn politieke richting boven zijn persoonlijke mening laten prevaleren, gaf hij toe: te Haamstede hoorde een liberale onderwijzer aan de openbare school. Een ander initiatief van confessionele zijde, een actie - buiten de raad om - voor een christelijke kleuterschool, mislukte in 1957. Haamstede was nogal liberaal van inslag en het op de spits drijven van tegenstellingen werd er niet gewaardeerd. De tolerante opstelling van SGP-raadslid Goudzwaard paste zeer wel in dit beeld.⁷²

Ook in het Zuidbevelandse Kapelle, waar de antithese veel meer wortel geschoten had, was stichting van een kleuterschool aanleiding tot onenigheid. In 1969 waren de geesten hier zodanig uiteen gedreven dat een raadsmeerderheid naast de bestaande christelijke een openbare kleuterschool verantwoord achtte. Slechts een CHU-er, een ARP-er en het SGP-lid protesteerden. Hier bleek een zelfde ontwikkeling als ten aanzien van de zondagsrust: de principiële confessionelen raakten niet door stembusverschuivingen maar door veran-

derde meningen van de middengroep in een minderheidspositie.⁷³

In het geheel confessionele **Biggekerke** was de situatie anders. Daar waren een Gereformeerde en een Hervormde school en zowel CHU als SGP waren voor een samengaan van de twee. Beide partijen hadden in hun aanhang een conservatief smaldeel, namelijk de stemmers op een in 1931 ontstane boerenlijst die zich in 1953 over deze twee partijen verdeeld hadden.⁷⁴ De Gereformeerden die er in de loop der jaren wegens een 'kwestie' in de Gereformeerde Kerk te Meliskerke naar de Gereformeerde Gemeenten overgingen bleven de ARP steunen. Ondanks deze overlappings stond het Biggekerkse SGP-raadslid nogal eens alleen in zijn mening. Stemgedrag op 'principiële' gebied dat lang niet door alle SGP-fracties gedeeld werd - zoals het stemmen tegen een subsidie aan een rooms-katholieke instelling- en fervente zuinigheid lagen hier vaak aan ten grondslag. Wat dat betreft was de parallel met Kapelle treffend. Stemde SGP-er A. de Waard daar in de jaren vijftig nog in gezelschap van nu eens een CHU-er, dan weer een VVD-er of PvdA-er tegen bepaalde uitgaven, zijn opvolger stond in de jaren zestig herhaalde malen alleen in zulke gevallen. Eén daarvan betrof het verstrekken van subsidie aan een katholieke instelling, wat hij afwees onder verwijzing naar de tachtigjarige oorlog.⁷⁵

Het isolement van de SGP kwam in de naoorlogse periode in beide gemeenten meer aan het licht naarmate de Hervormden er seculariseerden. Als zij al gezind waren geweest om CHU te stemmen, dan waren ze eerder behoudend dan principiële. Terwijl door de toenemende welvaart bij de CHU het financiële motief voor behoudendheid wegviel dat haar met de SGP verbond, bleef de band tussen de meestal principiële ARP en de SGP nog van kracht - mits de plaatselijke antirevolutionairen niet in de jaren zestig progressieve ideeën aan de dag begonnen te leggen zoals in de top van hun partij. De kans daarop was in Zeeland niet zo groot.

8.4 Vier traditionele bolwerken van de SGP

Te Yerseke en Borssele op Zuid-Beveland, Nieuwerkerk op Duiveland en Meliskerke op Walcheren was de SGP niet over het hoofd te zien. Had zij in de laatst genoemde gemeente een meerderheid, in de andere telde zij twee raadsleden, te Yerseke drie van de elf na 1953. Vooral Yerseke en Borssele golden in hun omgeving als bolwerken van de Staatkundig Gereformeerden, waarbij te Borssele het katholicisme van de buurdorpen en te Yerseke de nawerking van het predikantschap van Kersten (1912-1926) een rol speelde. De scheiding tussen confessionelen en niet-confessionelen was er - zeker in de jaren veertig en vijftig - sterk ontwikkeld, terwijl dat te Nieuwerkerk minder het geval was. Daar hadden voor 1940 links en rechts in zekere harmonie de wethoudersposten verdeeld, een traditie die na de bezetting voortgezet werd. De antithese was in Schouwen-Duiveland in het algemeen niet zo ontwikkeld. Men deelde een zekere tolerantie. Te Meliskerke waren alleen protestantse partijen.

De Yersekse en Borssele SGP en ARP vertoonden in hun verkiezingsresultaten dan ook een buitengewone stabiliteit. De Hervormden te **Borssele** stemden tot en met 1946 op één lijst en van de drie raadsleden van die groepering was er één opgenomen in het wethouderscollege samen met een SGP-er. Daarin werd hij niet gesteund door zijn fractiegenoten, en vanaf 1949 vormde hij met een derde van de Hervormden achter zich dan ook de CHU-fractie, de andere Hervormden bleven voor Gemeentebelang zitten. Het apart uitkomen van de CHU kostte de net iets kleinere ARP echter haar enige raadszetel, zodat Gemeentebelang met drie zetels en de katholieken met één zetel de kans hadden om in 1949 een wethouder te leveren.

Door combinatie van de SGP- met de ARP-lijst kwamen de confessionelen sinds 1953 weer op vier van de zeven zetels. Op dat moment bleek de CHU echter voor samenwer-

king te kiezen met de niet-confessionelen - in dit geval dus Gemeentebelang - wat twee zittingsperiodes opleverde tijdens welke ARP en SGP fel oppositie voerden. In 1962 trad de CHU-wethouder terug - zijn partij zat wat de stembusresultaten betreft trouwens ook in een dal - en men kwam tot wat in feite de meest logische combinatie was: een coalitie van SGP en Gemeentebelang die tot de gemeentelijke herindeling in 1970 vrij harmonieus functioneerde.

Dat de verhoudingen op Borssele vrij scherp lagen uitte zich vooral in de problemen rond het toestaan van het jaarlijkse muziekfestijn, waarbij de stemverhouding steeds drie tegen vier was. Dit festival in een tent op het dorpsplein trok zangverenigingen uit heel Zeeland en feestvierders uit de omliggende dorpen, en werd door de achterban van SGP, CHU en ARP als een poel des verderfs beschouwd.⁷⁶ Eveneens omstreden waren de feesten op Koninginnedag. De CHU en de ARP stemden in 1948 voor het koninginfeest, de ARP tegen het plaatsen van 'de tent' en de SGP was geheel tegen. Dat de CHU niet altijd zo principieel stemde als ARP en SGP gewild zouden hebben, bleek ook uit het feit dat zij in 1954, in tegenstelling tot in 1947, voor busdiensten op zondag stemde.⁷⁷ Het CHU-raadslid had als wethouder natuurlijk met zijn partner, Gemeentebelang, te rekenen.

De oppositie van de ARP en de SGP tegen dit college bereikte zijn hoogtepunt naar aanleiding van de feesttent, kort nadat de CH-Gemeentebelang coalitie zijn tweede zittingsperiode ingegaan was, in 1958 en 1959. De CHU-wethouder stemde in het laatstgenoemde jaar met de confessionele oppositie mee, tegen 'de tent', maar de burgemeester, gesteund door de andere wethouder, gaf wel de betreffende vergunning af - tegen de meerderheid en tegen de regels in. Felle oppositie van ARP en SGP - mede namens de CHU gevoerd - volgde. Pas na ontslagname van het erg strijdbare ARP-raadslid bleek de burgemeester bereid zijn ongelijk te bekennen. Voor en na dit incident stemden ARP en SGP nog enige malen tegen een dansvergunning of een festiviteit. Dat de CHU niet op die momenten maar wel in het incident hun zijde koos, is terug te voeren op het feit dat te Borssele de antithese de politiek beheerste.⁷⁸

Tabel 8.c Samenstelling gemeenteraden drie steekproefgemeenten
({ = lijstverbinding; * = wethouder)

Yerseke

partij	1946	1949	1953	1958	1962	1966
SGP	2	2	3*	3	3*	3*
ARP	3*	2	2	2	2	2
CHU	3*	3*	2*	2*	2	3
PvdA	3	3*	2	3*	3*	3*
VVD	-	1	2	1	-	-
lijst-Boone	-	-	-	-	1	-

Borssele

partij	1946	1949	1953-1966
SGP	2*	2	{2(*)
ARP	1	-	{1
CHU	-	1	1(*)
RK	1	1*	1
GB	3*	3*	2(*)

Nieuwerkerk

partij	1946	1949	1956	1958
SGP	2*	2	2	2
ARP	2	2*	1*	-
CHU	1	1	1	1
PvdA	1	1	2*	2*
GB 1*	1*	1	1	1
Ist.Overbeeke	-	-	-	1*

Ook te *Yerseke* kwam het in 1962 tot een college van de beide grootste partijen, SGP en PvdA, na een wat tumultueuze periode waarin het aanvankelijke confessionele college (ARP-CHU) het veld moest ruimen. Hier waren het de promotiedagen van de oester- en mosselteelt, met name de erbij horende feestelijkheden, die de SGP ontfrieden.⁷⁹ Inhoudelijke discussies waren in de Yerseke raad minder heftig dan in Borssele omdat een duidelijke tweedeling ontbrak. De Hervormden waren verdeeld over minstens drie partijen, waarbij een deel van hen net als in Waarde (zie 8.6) bij gebrek aan een partij waar ze zich echt thuis voelden soms voor een vrije lijst stemde (en in de jaren dertig NSB-sympathie vertoonde). Een individualistische instelling lag aan deze houding ten grondslag⁸⁰, een zakelijke inslag die 'die van Yesse' tevens een zeker gemeenschapsgevoel ten opzichte van de buitenwereld gaf. Standverschillen speelden er geen grote rol. Na 1945 waren de uitslagen van de Kamerverkiezingen er een toonbeeld van stabiliteit.

Zoals in meer gemeenten met een dergelijke structuur nam na de bezetting in Yerseke de populariteit van de ARP af. In 1946 leverde die partij nog de burgemeester en een wethouder. Drie jaar later zag de PvdA haar verkiezingswinst omgezet in een wethouderszetel, wat de SGP al evenmin kon waarderen als de dominantie van de ARP voor die tijd. Toen ze in 1953 zetelwinst behaalde kon de SGP echter een wethouder leveren in de plaats van de PvdA, gesteund door de ARP en de CHU. De CHU, die steeds een van de wethouderszetels bezet hield, had echter een raadszetel verloren.

Toen de PvdA er in de verkiezingen van 1958 een zetel bij kreeg en een PvdA-SGP college voor de hand lag, koos de CHU echter voor een combinatie met de socialisten omdat zij perse een wethouder wenste. Dit kon verwezenlijkt worden door steun van het enige Gemeentebelang-raadslid, terwijl de ARP de SGP-wens voor een wethouderspost steunde. Voor deze manoeuvre, die haar niet in dank afgenomen werd, moest de CHU het verschil tussen zichzelf en de SGP benadrukken. De SGP op haar beurt voerde aan dat een college met de PvdA haar ongewenst voorkwam uit hoofde van een 'morele binding' met de andere confessionelen. De combinatie die zij wenste (SGP-CHU) lag echter ook niet zo voor de hand.⁸¹

In 1962 moest de CHU boeten en werd zij voorgoed uit het college gezet. Van dat jaar tot aan de herindeling in 1970 had Yerseke wethouders uit de twee grootste partijen, de SGP en de PvdA, die alleen door de CHU niet gesteund werden. De verhoudingen waren zo goed dat de SGP-ers - behalve één van hen in 1966 - hun stem op de PvdA-kandidaat uitbrachten. Deze stond dan ook bekend als een "zeer trouw Hervormd kerkgang-er".⁸² Het feit dat de CHU door het verdwijnen van 'Gemeentebelang' in 1966 de meeste stemmen haalde, mocht haar niet baten. De traditionele middenpartijen ARP en CHU hoefden in Yerseke niet meer zo nodig de scepter te zwaaien. CHU-fractieleider Van Schaik gaf zelf de reden er voor aan: de PvdA ter plaatse was nogal rechts, de SGP nogal links georiënteerd, zodat de verschillen tussen de vijf partijen in het dorp wel erg klein waren.⁸³

Net als in de vissersdorpen Arnemuiden en Bruinisse vertegenwoordigden zowel SGP

als PvdA te Yerseke bij uitstek de 'gewone man' die nuchterheid in uitgaven en in manieren op prijs stelde. Had de PvdA in de jaren voor 1958 het confessionele college nog af en toe zuinigheid en een gebrek aan daadkracht verweten - er dreigde sluiting van de Oosterschelde en voor de oesterteelt moest iets in de plaats komen - in de jaren zestig stond men eenstemmig achter het voeren van een sober beleid. Overeenstemming bestond ook op meer principieel terrein: aan de komst van recreatie werd door de SGP meegewerkt, terwijl de PvdA toezegde de zondag daarbij te zullen ontzien.⁸⁴

Nieuwerkerk was het dorp waar de in Zeeuwse SGP-kringen bekende J.J. van Klinken een lange carrière als wethouder had. Hij vertegenwoordigde er een uit vooral kleine boeren bestaande SGP, zijn liberale collega C. Steendijk (Gemeentebelang) de grotere boeren die merendeels Hervormd waren. Het wethouderscollege werd gesteund door ARP en CHU. De CHU, zoals in een liberale omgeving te verwachten was, was niet echt antithese-gezind. Het CHU-raadslid stemde bij voorbeeld in 1946 tegen invoering van een dankgebed in de raad omdat hij dat niet gepast vond. De ARP was er ook niet zo principieel als te Borssele: zij koos in 1957 niet de zijde van de SGP toen die om een verbod op dansavonden vroeg - de CHU deed dat wel. Wat betreft het draaien van films (1952) en de bouw van een muziektent (1956) stond de SGP alleen in haar protest.⁸⁵

Na het terugtreden van Van Klinken in 1949 kwam er in Nieuwerkerk een wethouderscollege van Gemeentebelang en ARP, dat de CHU en de SGP weigerden te steunen omdat de burgemeester ook al een antirevolutionair was. Bij het tussentijds terugtreden van de liberale wethouder in 1954 wensten alle partijen de traditie vast te houden dat er een linkse en een rechtse wethouder zou zijn. De nieuwe linkse wethouder werd voor het eerst een PvdA-er, met steun van ARP en CHU. De combinatie was zo geslaagd dat zij bij de volgende twee verkiezingen - die in 1956 na de Watersnoodramp en die in 1958 - bredere steun ontving. Daarbij stemden in 1956 één of twee van de SGP-raadsleden op de PvdA-wethouder.⁸⁶

Uitte de stellingname van de SGP te Nieuwerkerk zich vooral in het stemmen tegen bepaalde subsidies, de Duivelandse gemeente was ook een van de plaatsen waar de partij haar weerzin tegen planning uitte. H. Flikweert noemde in 1951 een gemeentelijk uitbreidingsplan "een beknotting van de vrijheid". Een dergelijke houding werd bij voorbeeld ook ingenomen door het SGP-raadslid te Kapelle, die tegen aankoop van grond door de gemeente stemde omdat hij dat te voorbarig vond (1969), en door de SGP te Bruinisse die in 1966 tegen het maken van een ontwikkelingsschets voor Schouwen-Duiveland stemde. In dat laatste geval speelden financiële overwegingen mee - of dat bij Flikweerts stellingname ook zo was is niet te achterhalen.⁸⁷ Het mag echter geen verwondering wekken dat juist een vertegenwoordiger van de kleinere boeren, voor wie grond van levensbelang was, zich tegen een uitbreidingsplan keerde.

Tabel 8.d Samenstelling gemeenteraad **Meliskerke**

partij	1946	1949-54	1954-66
SGP	3*	4*	4**
ARP	3	2	2
Herv.	1*	1*	1

Zuinigheid en agrarisch belang karakteriseerden ook heel duidelijk het gemeentebestuur van het Walcherse **Meliskerke**. Zowel ARP, SGP als de Hervormde lijst werden vertegenwoordigd door behoudende boeren-raadsleden. Draaide de SGP in Borssele, Yerseke en Nieuwerkerk met haar twee zetels net als de andere partijen gewoon mee in de

dorpspolitiek - zonder de aspiraties die ARP of CHU soms vertoonden - in Meliskerke nam zij een bijzondere plaats in. Vanaf 1949 bezat zij met vier zetels er de raadsmeerderheid en vanaf 1954 had zij er ook twee wethouders. Tot die tijd handhaafde zij door de voorkeur te geven aan de - zeer behoudende - Hervormde lijst voor een wethouderspost een niet-afspiegelingscollege. De ARP met drie zetels in 1946 en twee na 1949 werd uitgesloten omdat zij al de burgemeesterspost bezette en, volgens de SGP in 1946, omdat zij wat betreft de interpretatie van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis verder van de SGP af stond dan de Hervormden. De Staatkundig Gereformeerden handhaafden hun greep op de macht echter toen in 1956 G.A.A. Adelaar als SGP-burgemeester geïnstalleerd werd.

Met vanaf 1949 net iets meer dan 50% van de stemmen - precies evenveel als het aandeel van de Gereformeerde Gemeenten in de bevolking - legde de SGP dus de gehele bevolking haar bestuur op. Feitelijk was dit gedrag overeenkomstig de Staatkundig Gereformeerde beginselen - een van de weinige gelegenheden waarbij artikel 36 ook werkelijk ten uitvoer gebracht kon worden.⁸⁸ Het antirevolutionaire protest tegen deze opgelegde overheid van SGP-kaliber kreeg uiteraard vanaf 1954 bijval van het enige Hervormde raadslid. In 1956 toen de verwijten aan de Meliskerkse SGP wel heel vanzelfsprekend werden, benadrukte hij echter dat hij op het beleid van het college niets af te dingen had. De ARP-vertegenwoordigers gaven als reden voor de situatie aan dat de afstand tussen de bevolkingsgroepen groter was geworden dan voorheen. De SGP zou hebben laten merken dat ze uitging van 'we krijgen onze kans en dat doen we'.⁸⁹

De plaatselijke kiesvereniging bepaalde duidelijk het beleid inzake de wethouderskwestie. Fractie leider J. de Korté benadrukte dat er ter plaatse een besluit genomen was, onafhankelijk van een eventuele mening van het Hoofdbestuur van de partij. Tekenend is wel dat burgemeester Adelaar niet met de gang van zaken instemde, en dat zelfs een van de SGP-raadsleden, J. Poppe, zich voor een niet-SGP wethouderszetel verklaarde. Toen een motie van die strekking later ter stemming kwam durfde Poppe zijn standpunt echter niet in daden omzetten. In de tussentijd was hij waarschijnlijk door de kiesvereniging beïnvloed.⁹⁰ Een van de bezwaren van de ARP tegen de zo ontstane situatie was dat burgemeester en wethouders in de tijd tussen de raadsvergaderingen onderling allerlei dingen bespraken zonder dat de andere partijen daar aan te pas kwamen of op de hoogte bleven. De relatieve alleenheerschappij van de SGP te Meliskerke kwam nog het duidelijkst in het recreatiebeleid (zie hoofdstuk 9) naar voren. De plaatselijke ARP en de Hervormde lijst konden zich over het algemeen wel schikken in het tamelijk sobere beleid. Een deel van de SGP-fractie was echter extreem zuinig ingesteld. Met name gold dit het oudere raadslid A. de Visser die in 1950 de mening ten beste gaf dat Meliskerke het wel zonder ambtenaren kon stellen - de gemeente had er maar één. Zijn fractiegenoot A. Provoost wees hem terecht met de opmerking dat de gemeente op dat moment veel 'verder' zou zijn wanneer voor 1940 een doortastender beleid was gevoerd.⁹¹

De opstelling van de plaatselijke CHU of Hervormde lijst, oftewel de mate van orthodoxie van de Hervormde gemeente, bepaalde dus tezamen met de uitslag van de gemeentelijke stembusstrijd in deze tien gemeenten of er sprake was van pacificatie in de gemeentepolitiek. Daarnaast speelde de opstelling van de SGP-fractie een rol: te Hoedekenskerke en meer nog te Waterlandkerkje kon ondanks de grote ideologische afstand tussen de partijen van toenemende pacificatie in de jaren vijftig sprake zijn. Men zou kunnen zeggen dat de SGP er in het nationale pacificatiestreven meegenomen werd. Te Haamstede en Nieuwerkerk was die pacificatie eveneens aanwezig en had zij een zekere traditie. Dat hield waarschijnlijk verband met het feit dat de liberalen er vroeger machtiger geweest waren. De Nieuwerkerkse SGP begon zich pas na de kerkelijke breuk van 1953 in de

Gereformeerde Gemeenten apart op te stellen.

De toenemende of bereikte pacificatie was in deze vier gemeenten in ieder geval ook gevolg van het deelnemen van meer dan twee partijen aan de plaatselijke verzuiling. Waar nog het meest een tweedeling was, in Hoedekenskerke, was feitelijk sprake van een tegenstelling tussen twee dorpen in de gemeente. Hoewel in Kapelle, Borssele en Yerseke ook meer dan twee partijen een rol speelden, waren de confessionele partijen of een deel er van zo antithese-gezind dat in feite van twee blokken sprake was. Ook hier vonden ontwikkelingen plaats in de jaren vijftig en zestig. Zij kwamen er op neer dat in Borssele dankzij en in Yerseke ondanks de opstelling van de CHU er een zekere vorm van pacificatie groeide. Te Kapelle liet de SGP en in mindere mate de ARP verstek gaan. Zij handhaafden hun strakke opstelling volgens het principe van de antithese. De samenwerking met de Kapelse CHU nam voor de ARP door een toenemende afstand tot de CHU-opstelling steeds meer het karakter aan van pacificatie, waar men elkaar voorheen meer in de principes vond. Te Biggekerke zagen we een soortgelijke ontwikkeling waar in ieder geval de CHU en de SGP uit elkaar groeiden. In gemeenten waar net als in Biggekerke de niet-confessionele componenten ontbraken konden heel verschillende dingen gebeuren. Algemene eenstemmigheid was er te Serooskerke, maar te Meliskerke betekende een grote ideologische nabijheid tussen de groepen toch ongeremde machtsuitoefening door de Staatkundig Gereformeerden. De SGP werd er in haar gedrag misschien beïnvloed door de plaatselijke ARP met haar antithetische traditie. De voortdurende concurrentie tussen de twee groepen had in Meliskerke in ieder geval polariserend gewerkt.

De algehele trend tot pacificatie tussen de verschillende Nederlandse zuilen in de naoorlogse periode vond blijkens onze steekproef ook in Zeeland op gemeenteniveau plaats, waarbij de SGP zeker ook betrokken was. Zij speelde zelfs een prominente rol in dit proces te Yerseke waar zij in 1962 een langdurige coalitie met de PvdA aanging. In mindere mate vertoonden de ontwikkelingen in Hoedekenskerke, Waterlandkerkje en Borssele een zelfde trend. Polarisatie, zoals die er landelijk was tussen de SGP en de andere protestantse partijen, had ook haar parallellen in Zeeland - af en toe werd er te Kapelle, Biggekerke en Nieuwerkerk iets van zichtbaar, waarbij de ARP een van plaats tot plaats verschillende rol speelde.

8.5 Tholen: de SGP als de 'kern' van rechts

Aan de ontwikkeling van het eiland Tholen in het midden van de twintigste eeuw werden tot heden beoordelingen gewijd die opmerkelijk van elkaar verschillen. Zo sprak een vanuit de optiek van de Randstad geschreven artikel in 1952 over conservatisme en bekrompenheid als belangrijkste karaktertrekken van de Thoolse samenleving, een beeld dat in 1971 nog bleek te bestaan.⁹² Insiders daarentegen benadrukten de snelle veranderingen. Met name door de evacuatie tijdens de bezetting, de Watersnoodramp en de start van de pendelarbeid in de jaren vijftig was de samenleving van het eiland volgens hen behoorlijk op de schop genomen. Vooral een betere onderlinge bekendheid van en respect tussen de levensbeschouwelijke richtingen zou het midden van de eeuw gekenmerkt hebben.⁹³ Anderen die het eiland kenden wezen er op dat het isolement pas in de loop van de 20e eeuw ontstaan was en dat in 1970 nog van een naar binnen gekeerde samenleving gesproken kon worden.⁹⁴

De ontwikkeling die in de jaren na 1945 het meest tastbaar was en waarvan de gevolgen zich het duidelijkst aftakenden was de uitstoot van arbeidskrachten uit de traditioneel overheersende landbouwsector vanaf het eind van de jaren veertig. De vanzelfsprekende machtspositie van de boeren-werkgevers werd er door ondermijnd, maar ook de beleving van de eenheid van het beroeps- met het overige dagelijkse en meestal ook het

geestelijke leven. De vanaf 1954 en '55 aanvangende pendelarbeid had een negatieve weerslag op het verenigingsleven, waarschijnlijk ook op het 'wij-gevoel' van de bewoners van een en het zelfde dorp, maar bevorderde (enige) openheid naar buiten toe.⁹⁵

Het traditionele 'wij-gevoel' ten opzichte van de bewoners van de omliggende dorpen werd in de Thoolse dorpen niet gevoerd door eensgezindheid binnen de eigen gemeenschap. In Tholen was het voor een persoonlijkheid die zich wist te profileren gemakkelijk om aanhang te verkrijgen. Persoonlijk charisma van een lokale leider speelde er een grotere rol dan in overig Zeeland, terwijl politieke conflicten er vaker een religieuze lading hadden of kregen - en andersom - zodat splitsingen er meer geaccepteerd waren dan in de rest van de provincie.⁹⁶ Tholen vertoonde dus op politiek gebied enige communalistische trekjes.

In de periode voor 1940 hadden in een aantal dorpen conflicten over het openbaar of christelijk onderwijs de verdeeldheid bevorderd. In Oud-Vossemeer en Tholen, dichtbij de in 1928 gelede brugverbinding met Brabant, waren in de plaatselijke politiek de landelijke partijen actief. Hier, en in Poortvliet, vertegenwoordigde de ARP de Gereformeerde Kerken, terwijl in de andere vier dorpen de ARP Hervormde kiezers uit de richting van de Gereformeerde Bond achter zich schaarde. De Hervormde kerk op Tholen bevond zich in een overgang van liberaal of confessioneel naar Gereformeerde Bond, met name te Scherpenisse en Poortvliet. Dit proces verklaart de groei van de SGP ten koste van de ARP en soms ook de CHU in de vooroorlogse periode.

In de politieke verhoudingen werd deze verschuiving op religieus gebied minder snel gevolgd. In de jaren twintig stemde in de meeste Thoolse dorpen zo'n tiende deel van de bevolking confessioneel bij de Kamerverkiezingen, maar 'links', niet-confessioneel voor de raad. Te Sint-Annaland ging het zelfs om zo'n 30% van de kiezers. In Tholen-stad was een beweging van liberaal naar SGP duidelijk aan te wijzen. De Staatkundig Gereformeerden hadden er in 1923 echter hun eerste zetels veroverd ten koste van ARP en CHU.⁹⁷ De tussen confessioneel en niet-confessioneel zwevende kiezers waren Hervormden, en het meest van alle stembusbezoekers vatbaar voor leidersfiguren in de gemeentepolitiek. Zo stemden van de Poortvlietse SGP-stemmers voor de Kamer waarschijnlijk velen op een 'Algemeen Belang'-lijst. De stemmen die de SGP in 1946 op zich verzamelde te Scherpenisse en Sint-Maartensdijk kwamen voor een derde respectievelijk de helft bij 'links' vandaan. Ook te Sint-Annaland won de confessionele lijst voor 1931 aanzienlijk van een vrijzinnige lijst, die in dat jaar overigens nog door leden van de plaatselijke Gereformeerde Gemeente aanbevolen werd.

Niet alleen traden liberale stemmers het confessionele kamp binnen - dikwijls in de rangen van de SGP - ook vulden de arbeiderspartijen van Oud-Vossemeer en Sint-Maartensdijk zich met voorheen ARP of CHU stemmende kiezers. Waarschijnlijk vertegenwoordigden zij die arbeiders die, mede door het burgerlijk getinte beschavingsoffensief van ARP en CHU, een bredere kijk op de wereld gekregen hadden. Tot degenen die eerst liberaal, en later SGP stemden hoorden waarschijnlijk arbeiders wier traditioneler denkwereld nauw aansloot bij het paternalisme van de boerenelite, naast leden van die boerenelite zelf.

Waar de religieuze posities zo dicht bijeen lagen, speelden bij de partijkeuze vaak andere factoren mee. Wat het stemmen op een plaatselijk politiek leider betreft kon dat zijn een persoonlijke band met de persoon in kwestie, maar ook het feit dat hij geacht werd de belangen van de gemeenschap als geheel het beste naar voren te brengen. Ook kon een rol spelen dat de ARP en de CHU feitelijk voor de belangen van de middenklasse stonden⁹⁸, of zich in die richting ontwikkelden, zodat de arbeiders des te gemakkelijker SGP of SDAP gingen stemmen. Waar de sociale tegenstellingen niet zo groot waren, zoals te Sint-Annaland en in mindere mate Poortvliet en Scherpenisse speelde deze factor geen rol,

maar wendden zwevende stemmers voor de Kamerverkiezingen zich des te sneller naar de NSB.⁹⁹

Zo waren er dus zekere categorieën kiezers voor wie de politiek los van de godsdienst stond, een houding die parallel liep met de algemene voorkeur van de Tholenaar voor het neutrale organisatieleven. Onder de leden van de (Oud-)Gereformeerde Gemeenten, maar ook onder de vele Hervormden met een zelfde soort geloofsbeleving, was deelname aan het verenigingsleven overigens erg beperkt. Niet alleen werd beïnvloeding van de Hervormden in 'zwaardere' richting soms door de uitstraling van leden van de uitgesproken bevindelijke kerkgenootschappen bevorderd, de CHU en de SGP hadden ook een mate van passiviteit gemeen. Op verschillende plaatsen leidden de kiesverenigingen een sluimerend bestaan of schitterden door afwezigheid. Dit laatste gold vooral de CHU. Bij de Staatkundig Gereformeerden ontbrak het aan coördinatie tussen de verschillende kiesverenigingen.¹⁰⁰ De sterke plaatselijke oriëntatie er van was voor Thoolse begrippen echter niet ongewoon.

De onderlinge tegenstellingen in de raden van het eiland Tholen gingen naar Zeeuwse begrippen door voor heftig. Blijkbaar golden in een gebied waar zoveel zaken religieus geduid werden veel meer kwesties als 'princiepief'. Na sluiting van de raadsvergaderingen, als het oog van het publiek ontbrak, was de sfeer juist gemoedelijk.¹⁰¹ Mede door de teruggang van de plaatselijke politieke partijen verflauwde in de tweede helft van de jaren vijftig de woordenstrijd in de gemiddelde Thoolse gemeenteraad.¹⁰² Deze vergroting van de eenstemmigheid had waarschijnlijk ook te maken met het feit dat de SGP aan het begin van de jaren vijftig in een aantal gemeenten tot het wethouderscollege toetrad. Met de opkomst van de vraag of er gemeenschapsgeld aan sport besteed hoorde te worden, maar meer nog met de toename van het toerisme namen de tegenstellingen in de jaren zestig weer toe. Zij spitsten zich toe in een confrontatie tussen SGP en ARP/CHU aan het eind van de jaren zestig, waarbij de komende eenwording van Tholen (de herindelings) en van de ARP, CHU en KVP in het CDA hun schaduw vooruitwierpen. De vrees voor 'overheersing' van de eilandgemeente door de SGP werd door PvdA en KVP vervolgens aangezwengeld en uitgebuit, zodat ARP en CHU in 1970 en '71 verplicht leken tot een keuze tussen Staatkundig Gereformeerd en rooms-rood. Na de herindeling werd de harmonie weer enigermate hersteld.

Dit hele proces werd begeleid door de afbraak van de macht van de boeren-werkgevers in het sociale leven, de forse winst van de PvdA ten koste van vooral de in de jaren dertig en in 1946 bij de SGP terecht gekomen zwevende kiezers¹⁰³, de eerder beschreven worstelingen van de kleine kernen om behoud van hun identiteit in Groot-Tholen, een wijkend isolement en een daar door in de hand gewerkt generatieconflict, het aanvanke-lijke wegtrekken van een deel van de bevolking en de latere vestiging van 'vreemden' met het aantrekken van industrie in Sint-Maartensdijk en Tholen. Het proces van 'zwaarder worden' van de Hervormde gemeenten tenslotte, verliep niet overal in een zelfde tempo. De uitgangspositie was namelijk verschillend.

Zo stond Oud-Vossemeer bekend als de minst zware gemeente van Tholen. De opeenvolgende predikanten bestreden er 'dode rechtzinnigheid' en op de mens gerichte bevindelijkheid. Onder ds A. Breure (1956-1960) ontstonden er dan ook spanningen in de kerkelijke gemeente. Ds G.J. Voortman (vanaf 1967) hield zelfs Kerstzangdiensten gezamenlijk met de rooms-katholieken van Oud-Vossemeer, een reden voor het hoofdbestuur van de Gereformeerde Bond om predikant en gemeente niet langer tot de Bond te rekenen.¹⁰⁴ Met deze goede harmonie tussen de kerkelijke groeperingen correspondeerde een harmonieuze verhouding tussen de raadsleden. Vijf partijen hadden één raadszetel, de KVP

had er twee. De ARP-SGP combinatie stond wat apart maar was steeds loyaal.¹⁰⁵

Slechts eenmaal boekte de SGP-ARP combinatie winst ten koste van de andere partijen. In 1958 leverde haar keuze voor een huishoudschool uitgaand van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) haar een aantal Hervormde stemmen op waar de CHU zich voorstander betoonde had van een neutrale school van de Zuidelijke Landbouw Maatschappij.¹⁰⁶ Ook de KVP won maar bij één verkiezing van de andere partijen: in 1970, met de dreiging van een streng-protestants groot-Tholen voor de deur, een op non-actief staande CHU-afdeling en een daarentegen uiterst actief (door KVP-jongeren opgezet) actiecomité, haalde de KVP een derde zetel in de Vossemeerse gemeenteraad. Verder wisselden bij verkiezingen de stemmen voornamelijk tussen de CHU, de VVD en de plaatselijke Arbeiderspartij. De vanouds zetelende CHU-wethouder werd door de ARP-SGP fractie gesteund, zijn KVP-collega niet. Toen deze laatste in 1958 door het VVD-raadslid vervangen werd als wethouder kreeg deze de steun van de protestantse fracties en steunde de Arbeiderspartij de KVP-kandidaat.

De punten waarover in 1970 de geschillen liepen, de Oud-Vossemeerse kermis en het feit dat men plaatselijk in de Brabantse zondag-voetbalcompetitie meedraaide, zorgden in de tweede helft van de jaren vijftig al voor een scheur in de eensgezindheid van de raad. Deze kwesties zaten het SGP-lid J. Aarnoudse blijkbaar zo hoog, dat hij twee keer van de afwezigheid van een niet-protestants raadslid gebruik maakte om stemming aan te vragen. Over het verbieden van de kermis stemde de CHU echter blanco (1955), en bij de stemming over zondagvoetbal in 1959 bleef de stemverhouding steken op drie-drie.¹⁰⁷

In de Oud-Vossemeerse raad zaten de liberalen duidelijk 'op de wip': hun raadslid steunde het wethouderscollege dat in 1962 ontstond, een CHU-SGP college. In 1966 verlegde de VVD haar steun naar de groeperingen die zich langzamerhand tot een oppositie ontwikkeld hadden en verscheen een VVD-KVP college met steun van de Arbeiderspartij. Niet zozeer de SGP, als wel de CHU-wethouder die jaren lang die post bekleed had, reageerde teleurgesteld. Vanaf dat moment waren de protestantse partijen min of meer in de oppositie, een situatie die uitliep op de verhitte stembusstrijd in 1970. Aarnoudse was overigens een van de SGP-wethouders die in grote mate geneigd was met de plaatselijke omstandigheden rekening te houden. Hij deelde zonder meer de in Oud-Vossemeer heersende bereidheid tot samenwerking.¹⁰⁸

De stad Tholen vertoonde net als Oud-Vossemeer een geheel verzuilde politieke structuur. De Hervormde predikanten waren er steeds duidelijk van de Bondsrichting, maar niet al te zwaar. Mogelijk was er een ontwikkeling in zwaardere richting in een wat latere periode.¹⁰⁹ De belangrijkste ontwikkeling bij de raadsverkiezingen zou daar op kunnen wijzen: een afbrokkeling van de CHU ten gunste van de gecombineerde linkse lijsten in de jaren vijftig en ten gunste van de SGP in de jaren zestig. Een groep Hervormden die voor de Kamer SGP stemden bewoog zich hier voor de raadsverkiezingen van liberaal (1946) over SGP en ARP naar de plaatselijke arbeiderspartij, terwijl ook de 'afvallers' van de CHU geen traditionele CHU-stemmers waren. Op de lange termijn bezien kwam ook de naoorlogse winst van de SGP (1962 en 1970) uit de liberale hoek.

Waar de protestantse partijen in Tholen voortdurend over een meerderheid beschikten, handhaafden ze vanouds een wethouderscollege van hun twee sterkste pijlers: de CHU en de SGP. Van 1948 tot 1950 werd de Thoolse politiek beheerst door een bij die situatie passende kwestie: de stichting van een christelijke kleuterschool met steun van de Hervormde predikant en de daar op volgende reactie van de KVP en de liberalen die een gemeentelijke kleuterschool wensten. Toen in 1953 een ARP-SGP college aantrad steunden enige van de raadsleden van de gecombineerde linkse lijst echter de CHU-kandidaat. Deze lijst voerde nogal oppositie in de daar op volgende jaren en behaalde flinke winst in 1958.

Met goedvinden van de ARP werd de SGP-wethouder nu vervangen door een kandidaat van 'Algemeen Belang'. De SGP en een van de twee CHU-ers steunden een CHU-kandidaat.¹¹⁰

Vanaf 1958 voerde de SGP-fractie, zeker nadat zij in 1962 de grootste partij geworden was, felle oppositie in de raad onder aanvoering van Statenlid en ex-wethouder C. Boender die ook deel uitmaakte van het Hoofdbestuur van de SGP. Zijn kritiek gold het college van B en W, dat de raad te weinig in haar beslissingen zou kennen, en in het bijzonder de ARP-wethouder die in feite een eenmansfractie vertegenwoordigde in de elfkoppige raad. Toen de CHU in 1962 weer een wethouder leverde werd ook zij in het verwijt betrokken. De SGP was 'smadelijk gepasseerd' bij het vooroverleg. Zowel de liberalen als de CHU hadden inmiddels laten merken een ARP-er als wethouder te prefereren boven Boender.¹¹¹

In de tweede helft van de jaren zestig ontwikkelde zich ook een oppositie van 'links' tegen het confessionele middenmoot-college. De eenwording van Groot-Tholen naderde en er stonden keuzes voor de deur. Bij het overlijden van de CHU-wethouder in 1968 kozen de middenpartijen de toch wel gezaghebbende Boender als zijn opvolger. Dat betekende niet dat deze zich tegemoetkomend ging opstellen in de strijd om het karakter van de heringedeelde gemeente. Sport, openstelling van campings op zondag en de Oud-Vossemeerse kermis konden van hem niet op genade rekenen wanneer de SGP in de toekomst een meerderheid voor een verbod zou weten te vinden.¹¹² Bij de verkiezingen van 1970 en 1971 die geheel in het teken van de herindelingsstrijd stonden, wonnen zijn directe tegenstanders, de lijstaanvoerders van 'Gemeentebelang' en de PvdA echter overtuigender van de CHU en de ARP dan Boender. Dat was met name het geval in 1971 toen de gematigde en meelevend Hervormde C. Moerland uit Stavenisse de PvdA-lijst aanvoerde.

Tabel 8.e Samenstelling vier Thoolse gemeenteraden

({ = lijstverbinding; * = wethouder)

Tholen (-stad)

partij	1946/49	1953	1958/62	1966	1970
SGP	3*	3*	3	3	4*
ARP	1	1*	1*	1*	1*
CHU	3*	2	2(*)	2*	1
KVP	1	-	1	1	-
Alg.Belang	{3	{4	2(*)	2	2
GB	{	{	2	2	3

Oud-Vossemeer

partij	1946/49	1953-1966	1970
SGP/ARP	2	2(*)	1
CHU	1*	1(*)	1
KVP	2*	2(*)	3*
Arb.lijst	1	1	1
VVD	1	1(*)	1*

Poortvliet

partij	1946/49	1953-62	1966/70
SGP	2	2	3
ARP	2*	2*	1*
Herv.	3*	2*	3*
PvdA	-	1	-

Scherpenisse

partij	1946	1949	1953	1958	1962-1970
SGP	3	3*	3*	3*	3*
Herv.	4**.	-	-	-	-
Herv.Midd./CHU	-	1*	2*	1*	2*
PvdA	-	1	1	2	1
GB/VVD	-	2	1	1	1

De Hervormde gemeente van *Poortvliet* ontwikkelde zich voor 1940 van confessioneel naar Gereformeerde Bond. Binnen de Bondsrichting trad zij definitief het zware kamp binnen met de komst van ds C. Mulder in 1967. Zijn voorganger J. van Dijk, die ooit op landelijk niveau in de SGP een rol gespeeld had, had in de eerste helft van de jaren zestig de zwaarste bevindelijken nog bestreden.¹¹³ Zo'n tweederde van de Hervormden kon echter wat geloofsbeleving gelijkgesteld worden met de Gereformeerde Gemeente ter plaatse.¹¹⁴ De Poortvlietse gemeentepolitiek werd in feite beheerst door twee confrontaties. De Gereformeerde Kerken en de ARP (voor 1940), en later de Gereformeerde Bondspredikant verschilden met de overige Hervormden van mening over het karakter van het onderwys ter plaatse. De ARP en de SGP concurreerden om stemmen in verband met de overgang in 1941 van een deel van de Gereformeerde Kerk ter plaatse naar de Gereformeerde Gemeenten. In 1946 gingen door het niet her-oprichten van een neutrale lijst uit de vooroorlogse periode, Hervormde stemmen naar de ARP. Hoewel de SGP flink groeide, betekende de winst van de ARP voor haar toch een teleurstelling. Het hoge percentage dat de Staatkundig Gereformeerden te Poortvliet voor de Kamerverkiezingen noteerden, haalden zij voor de raad namelijk helemaal niet. Vele bevindelijke Hervormden die de Openbare school voorstonden stemden op de lijst van de Hervormde wethouder, 'Gemeentebelang'. Nadat in 1948 de Hervormde predikant W. Vroegindewey tevergeefs geprobeerd had de stichting van een Hervormde school te forceren, volgde dan ook een versterking van die partij bij de verkiezingen van 1949, en wel ten koste van de SGP.¹¹⁵

De Poortvlietse wethouderszetels waren steeds in handen van de ARP en de CHU. Van 1939 tot 1966 werden de wethoudersposten bovendien door de zelfde personen bezet. In dat laatste jaar kwam de ARP op één zetel in de raad, maar de CHU vond dat er geen echte redenen waren de jarenlange samenwerking te verbreken.¹¹⁶ De minder sterke positie van de SGP in Poortvliet van de jaren vijftig kan verband gehouden hebben met haar minder duidelijke positie in de plaatselijke schoolstrijd. Daarbij speelde haar traditionele opstelling aan de kant van de Hervormden - in 1953 nog eens bevestigd bij een controverser over de aard van de kleuterschool - een rol. Die houding streed met het feit dat een deel van de Gereformeerde Gemeente uit de Gereformeerde Kerken gekomen was en uit dien hoofde voor de christelijke school koos.

Het tijdelijke bestaan van een PvdA-lijst (1953-1966) waar ook door jongeren uit de Gereformeerde Gemeenten op gestemd werd¹¹⁷, en het wegvloeiën van Hervormde en

Gereformeerde Gemeente-stemmen uit de ARP (na 1962) luidden een periode in waarin de religieuze stellingnames de politiek direct beïnvloedden. Vooral in 1962 gingen Hervormden definitief over naar de SGP - mensen die voor de Staten tot dat jaar nog ARP en CHU gestemd hadden - en ook weer in 1970. In 1962 was er voor het eerst een Hervormde onder de verkiesbare SGP-kandidaten, en in 1970 zal de invloed van de zware predikant bij het aanstormende groot-Tholen de overstap veroorzaakt hebben. Dat de CHU zich eveneens goed overeind hield had alles te maken met het raadslidmaatschap voor die partij van M.C. Geuze, tevens CHU-kamerlid, die zich in den lande sterk maakte voor het zelfstandig blijven van de gemeente Poorvliet.¹¹⁸

Voor Scherpenisse, waar de Hervormde prediking zich van liberaal aan het begin van de eeuw via confessioneel in de jaren dertig tot Gereformeerde Bondsprediking aan het eind van de jaren vijftig¹¹⁹ ontwikkelde, was de periode na 1945 op politiek gebied een betrekkelijk rustig vaarwater. Hadden de jaren dertig verschillende confrontaties te zien gegeven tussen de raad en de liberale burgemeester over het houden van een kermis, vanaf 1953 functioneerde een SGP-wethouder naast een Hervormde wethouder met algemene instemming van de raadsleden. In 1946 profiteerde de ongedeelde Hervormde lijst nog van haar meerderheidspositie door twee wethouders te kiezen. Het uiteenvallen van die lijst drie jaar later maakte de SGP de grootste partij in een gemeente waar tegenstellingen -althans die op sociaal terrein- niet scherp aangevoeld werden. Toen de Gereformeerde Gemeente in 1949 een eigen school wenste te stichten, stemden de vier Hervormde raadsleden niet tegen maar blanco.¹²⁰

Te Scherpenisse was dus een vorm van pacificatie bereikt, wat ook uitkwam in de geringe winst- en verliescijfers over en weer. Steeds stemde hier het zelfde deel - ongeveer een zesde - van de Hervormden op de vanuit de Gereformeerde Gemeente geleide SGP. De Staatkundig Gereformeerden verloren alleen in de jaren vijftig wat aan de PvdA, en in 1966 aan de nieuw ontstane VVD die - met andere mensen - in de plaats kwam van een Hervormde Gemeentebelanglijst. Het verschil in ligging van de opeenvolgende Hervormde predikanten had geen invloed op de stembus. Het feit dat de SGP te Scherpenisse zo'n duidelijk Gereformeerde Gemeente-karakter had, uitte zich wel in 1957, toen haar fractie voor een huishoudschool van de CBTB stemde, in tegenstelling tot de SGP-fracties van Stavenisse en Sint-Maartensdijk.¹²¹

Was Scherpenisse in de jaren veertig en vijftig een van die gemeenten waar de gemeenteraad in december soms inderhaast twee maal moest vergaderen om aan de verplichte zes bijeenkomsten te komen, in de jaren zestig was er meer te beslissen. De eensgezindheid tegenover de gehate herindeling bleek onder andere in het bijna algemeen gesteunde SGP-PvdA college dat in 1966 aantrad. Daarna ontstond verwijdering. De Scherpenisser SGP-fractie stelde zich uiterst terughoudend op in zaken als recreatie, sport en cultuur, waarschijnlijk door de invloed van één van de leidende ouderlingen van de Gereformeerde Gemeente op de kiesvereniging. Deze man liet geen enkele afwijking van de traditionele normen en principes toe. Bovendien kon de fractie een beroep doen op de financieel erg slechte positie van de gemeente.

De verwijdering ten opzichte van de andere partijen bleek bij een tussentijdse wethouder-verkiezing in 1969, toen de SGP dankzij een van de twee CHU-raadsleden maar net haar wethouder kon behouden. De PvdA klaagde dat de SGP de gemeente niet vooruit wilde helpen en stelde de vraag of alle CHU-ers in de gemeente de SGP wel wensten te steunen. Te Scherpenisse waar men vanouds gewend was aan een bijna-meerderheid van de SGP bleek een deel van de bevolking inderdaad enige vrees voor haar starre houding te koesteren. Bij de verkiezingen van 1971 voor groot-Tholen zag de SGP-vriendelijke CHU een derde van haar stemmen verdwijnen naar de PvdA.¹²²

Tabel 8.f Samenstelling drie gemeenteraden West-Tholen

Sint-Maartensdijk

partij	1946-1953	1958	1962	1966	1970
Rechts	3	3	2*	-	-
SGP	-	-	-	2*	3*
CHU	-	-	1	1	-
PvdA	3*	4**	3*	2*	3*
Lijst-Op den Brouw	-	-	-	1	-
GB/VVD	1*	-	1	1	1

Sint-Annaland

partij	1946-1949	1953	1958	1962	1966	1970
Rechts/SGP	3	4**	{3/2*(*)}	2*	2	3
CHU	-	-	{-/1(*)}	1*	1	-
Arb.Middenst.	2*	2	2	-	-	1
PvdA	-	-	-	2	2*	1*
GB/VVD	2*	1	1	2	2*	2*

Stavenisse

partij	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970
Rechts	4**	-	-	-	-	-	-
SGP	-	{2*	2*	3*	3*	3*	3*
ARP/CHU	-	{2*	1	1	1	1	1
Arbeiderslijst	2	1	2*	2*	3*	2*	3*
Lijst-Tazelaar	2	2	2	-	-	-	-
Lijst-Potappel	-	-	-	1	-	-	-
Lijst-Klippel	-	-	-	-	-	1	-

De drie westelijke dorpen van Tholen, Sint-Maartensdijk, Sint-Annaland en Stavenisse vertoonden met hun overwegend Hervormde bevolking trekken van communale gemeenten. In 1949 bestond er geen SGP, maar een 'rechtse groep' die zware en wat minder zware Hervormden, te Stavenisse ook Oud-Gereformeerden, verenigde. Daarnaast bestonden Gemeentebelangen- en arbeiderslijsten met beide een Hervormd karakter (met name in Sint-Annaland en Stavenisse). Na de eerste naoorlogse verkiezingen vielen al snel splitsingen voor, en in de jaren zestig verschenen nieuwe persoonsgebonden vrije lijsten die niet precies correspondeerden met landelijke partijen. Bij uitstek in West-Tholen bestond een groep midden-zware Hervormden die als zwevende kiezers konden gelden, zoals degenen die voor de Kamerverkiezingen in 1946 'bij gebrek aan beter' op de SGP stemden en later naar de PvdA overliepen. Zij steunden voor de raad sneller dan anderen een persoonlijke lijst en voor de Staten soms ARP of CHU.¹²³

De Hervormde gemeente van **Sint-Maartensdijk** had sinds de jaren dertig een actieve SGP-er als predikant, eerst J. de Bres, dan J. van der Haar, en vanaf 1967 J. Catsburg. Persoonlijk aanzien genoten er echter vooral de voormannen van de landarbeidersbond van het NVV, A.P. Bout en N. de Viet, die in de felle tegenstellingen tussen boeren en landarbeiders model stonden voor onderlinge solidariteit.¹²⁴ Tezamen met de geziene lijsttrekker

van Gemeentebelang vormde de eerste als PvdA-voorman het 'Smerdiekse' wethouderscollege tot 1958, zonder steun van de rechtse fractie. Beide wethouders hadden vele voorafmalige 'rechtse' stemmers onder hun aanhang.

Tot 1949 profiteerde de rechtse lijst nog van een uit de jaren dertig stammende omgekeerde beweging van liberale stemmen naar het confessionele kamp. Daarna volgde een snelle afbraak. Eerst won de PvdA nog, in 1953, en in 1958 bleek pas goed welke samenstelling het kiezerskorps van de rechtse lijst had. Toen de Gemeentebelang-wethouder het bijltje er bij neer legde, zagen twee andere groepjes hun kans schoon en dienden een lijst in. Noch de 'Arbeiders-Middenstandslijst', noch de 'Middenstandslijst', noch Gemeentebelang behaalde een zetel, maar van de stemmen die ze tesamen op zich wisten te verenigen kwam de volledige winst (8%) van rechts. Toen bij de verkiezingen van 1962 deze stromingen zich hadden uitgedost in een partij-politieke jas (CHU en VVD), wonnen ze weer van de rechtse lijst. Deze werd tot dat moment vertegenwoordigd door twee personen van SGP- en één van behoudende ARP-signatuur.

Te Sint-Maartensdijk was de antithese sterk aanwezig. In 1954 was er een conflict over de stichting van een christelijke school, waarbij de handtekeningenlijst in eerste instantie op de gemeentesecretarie ongeldig werd verklaard. Een deel van het verlies van 'rechts' moet misschien uit deze confrontatie verklaard worden.¹²⁵ Het christelijk organisatieleven ter plaatse was overigens betrekkelijk nieuw. Vele 'rechtse' waren lid van de bonden van het NVV en 'rechts' stemde in 1957 zonder moeite voor een huishoudschool van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij.¹²⁶ Een minder goede verstandhouding bleek ook na de verkiezingen van 1958, toen de PvdA met vier, en 'rechts' met drie vertegenwoordigers uit de strijd kwam. Een verzoek van de PvdA aan de ARP-er uit de rechtse fractie om het wethouderschap te aanvaarden stuitte op een weigering omdat er van te voren geen contact gezocht was. De PvdA heeft ons nodig bij gebrek aan beter, vond de fractieleider van rechts, die er aan toevoegde dat bij een omgekeerde uitslag zijn partij het ook alleen gedaan zou hebben. Een college van twee PvdA-ers was het resultaat van de weigering.¹²⁷

Tijdens de zittingsperiode van dit college was er evenwel sprake van een vrij grote eensgezindheid in de raad, waarschijnlijk omdat er weinig hete hangijzers de revue passeerden. Met de komst van een VVD-er en een CHU-er in de raad ten koste van beide grote partijen in 1962 waren er weer allerlei mogelijkheden voor een coalitie. 'Rechts' was nog steeds wars van besturen. In eerste instantie wilde zij een CHU-VVD college steunen, daarna droeg de fractie PvdA-er A.J. op den Brouw voor. De SGP-er uit de rechtse fractie was te druk bezet om een wethoudersfunctie te ambiëren, zodat uiteindelijk de tweede man, met de behoudende ARP-signatuur, naast een van de PvdA-ers als wethouder aantrad. De VVD weigerde als enige partij deze keus te ondersteunen.¹²⁸

Met het apart uitkomen van de CHU in 1962 was de vroegere samenwerking in de rechtse lijst verbroken, al was het raadslid van 'rechts' dat in de jaren vijftig officieel als CHU geregistreerd werd nauwelijks van een SGP-er te onderscheiden geweest.¹²⁹ In de jaren zestig waren er meer verschijnselen die wezen op een verwijdering tussen de verschillende groepen Hervormden. Tijdens de ambtsperiode van ds Van der Haar (1958-1966) hadden sommigen zich geërgerd aan zijn behoudende opstelling, onder andere op het gebied van recreatie. In 1963 was een deel van de Hervormde gemeente aparte diensten gaan beleggen als confessionele vereniging. Het was dan ook de CHU die in 1966 officieel liet weten op samenwerking geen prijs meer te stellen.¹³⁰

Op de lijst met raadskandidaten van 'rechts', zoals de confessionele lijst genoemd werd, kwam in 1966 de ARP-er die vier jaar wethouder geweest was niet meer voor. Lijsttrekker L.J. Koopman (SGP) was in de voorafgaande vier jaar de praktische politieke gaan waarderen en ambieerde nu een wethouderszetel voor zich zelf. De rechtse lijst werd na

het vertrek van de antirevolutionair officieel Staatkundig Gereformeerd. Bij de verkiezingen van 1966 kwam het PvdA-raadslid Op den Brouw met een eigen lijst uit. Hij vertegenwoordigde de oudere generatie SDAP-ers die geen behoefte hadden aan de nieuwste ontwikkelingen binnen de PvdA. De officiële PvdA, nu minder zeker van haar overwicht, en de SGP maakten nu voor de verkiezingen de afspraak samen de wethouders te zullen leveren.¹³¹

Tijdens de zittingsperiode van dit college werd vrij goed samengewerkt in de raad. Bij de verkiezingen van 1970 verloor de nauwelijks nog actieve CHU dan ook aan de SGP. Het waren die Hervormden die voor de Statenverkiezingen nog ARP gestemd hadden die nu voor de SGP kozen. In 1971 bleken vanuit deze randgroep stemmen naar de VVD te zijn gegaan. Deze SGP-winst herinnerde er aan dat de klassentegenstellingen in Sint-Maartensdijk de boeren er toe kon nopen die partij te steunen die de gevestigde orde het sterkst in stand wilde houden. Dat was onmiskenbaar de SGP.¹³²

Ben dergelijke tweedeling ontbrak nu juist in Sint-Annaland. In deze gemeente van kleine zelfstandigen, waar de Hervormden aan een niet zo zware Bondsprediking gewend waren, waren vele zwevende kiezers die voor een deel met de NSB gesympathiseerd hadden. Terwijl zij in de jaren twintig en dertig liberaal, antirevolutionair of christelijk-historisch gestemd hadden, leken zij sindsdien op zoek te zijn naar een voor hen passende partij. Zij brachten bij voorbeeld het SGP-percentages voor de Kamerverkiezingen in 1946 op drieënzestig, terwijl in de eerste naoorlogse raadsverkiezingen de Arbeiders- en Middenstandspartij voor hen favoriet was. Toen in 1953 de populaire voorzitter van de landarbeidersbond van het NVV, F.J. Stols, zich vanuit de PvdA bij deze lijst voegde, verloor de andere 'linkse' partij, Gemeentebelang, aanzienlijk aan de gecombineerde rechtse lijst. Ook Gemeentebelang was niet gemakkelijk ergens bij in te delen. Zij ontwikkelde zich tot een VVD-afdeling met een Hervormde tint, vooral nadat in 1966 de rest van de Arbeiders- en Middenstandspartij zich met haar verenigde, wat tegelijk vele kiezers van 'rechts' aantrok.¹³³

Gemeentebelang en de Arbeiders- en Middenstandslijst leverden tot 1953 beide wethouders. Toen in 1951 beslist moest worden over subsidie voor een christelijke kleuterschool stemden drie van hun vier raadsleden tegen. Zij wensten een interkerkelijk bestuur van de school. Daarin waren op dat moment de Hervormden niet vertegenwoordigd. Een schoolstrijd was er te Sint-Annaland eerder al geweest: er was een christelijke lagere school die groter was dan de openbare. De grote rechtse lijst die voor de belangen van deze school stond werd door Hervormden gedomineerd. De verkiezingswinst van 1953 die haar de meerderheid opleverde zette zij om in een wethouderscollege met J. Moerland die tot de SGP gerekend werd en ARP'er G. Goedegebuure. De rechtse lijst stemde in 1957 in tegenstelling tot die van Stavenisse en Sint-Maartensdijk voor de christelijke (CBTB-) huishoudschool. Daarin werd ze gesteund door de Hervormde predikant terwijl de aan de CBTB gelieerde ARP in het dorp juist aan populariteit won door de komst van een antirevolutionaire burgemeester.

Kort voor de verkiezingen van 1958 werd te 'Stalland' een CHU-afdeling opgericht. De CHU ging apart, maar wel in een lijstverbinding met overig 'rechts' de verkiezingen in. Het kostte de linkse partijen 7% van de stemmen en betekende weer een wethoudersperiode voor het ARP-SGP duo. Goedegebuure werd na verloop van tijd vervangen door een CHU'er die ook in zijn plaats wethouder werd. Door die persoonsverwisseling waren de ARP-ers in de gemeente echter niet meer gemotiveerd om op de rechtse lijst te stemmen. Daarvan profiteerden in 1962 de CHU en de linkse partijen. In dat jaar begon ook een burgemeesterloze periode. Daardoor konden drie partijen, rechts, Gemeentebelang en de CHU, elk een wethouder leveren - de PvdA voerde fel oppositie.¹³⁴

Die oppositie, die aanhield ook nadat een nieuwe ARP-burgemeester benoemd was, hield voornamelijk in dat het SGP-CHU college niet opgewassen zou zijn tegen haar taak. Juist in deze periode bewezen beide wethouders het tegendeel, met name Moerland die tegen de zin van zijn SGP-fractie het gemeentelijke recreatiebeleid steunde toen een meerderheid dat eenmaal aangenomen had. Moerland vervulde meer dan een jaar ook de functie van loco-burgemeester, zodat hij gewend was over strikte partijstandpunten heen te zien. Bij de verkiezingen van 1966 betaalden beide wethouders echter de tol voor de stellingname van de SGP-fractie. Een 'Comité tot behoud van een rechtse meerderheid' dat hun lijn wenste te steunen construeerde een lijstverbinding tussen de CHU en de SGP. Mede omdat de SGP nu ook officieel de rechtse lijst 'overgenomen' had (de ARP maakte er geen deel meer van uit) verloor de combinatie sterk aan Gemeentebelang dat nu aangevoerd werd door een populaire en meelevend Hervormde VVD-er. Deze vormde met Stols van de PvdA het nieuwe wethouderscollege.¹³⁵

Beide ex-wethouders hadden niet veel inbreng meer in de Sint-Annalandse politiek. Moerland nam in 1967 afscheid uit de raad waarbij men memoreerde dat zijn 'bij de tijd blijven' hem de waardering van de andere groepen en verguizing onder SGP-ers opgeleverd had. De CHU onttrok zich aan de politiek door niet meer mee te dingen in 1970. Bijna al haar stemmen verdwenen naar de lijst van Stols die nu, net als Op den Brouw in Sint-Maartensdijk, met een persoonlijke lijst uitkwam.¹³⁶ De SGP, die overigens vooral oppositie bleef voeren op het gebied van sport en recreatie, betaalde met deze uitslagen de tol van haar onverzettelijke opstelling. Bij de verkiezingen voor groot-Tholen in 1971 vielen bijna al de stemmen van de lijst van Stols toe aan de ARP en de CHU. Door de mededinging van deze oude lijstgenoten verloor de SGP nog eens 4%.

Stavenisse op de westpunt van Tholen was in de loop van de 20e eeuw achteruitgegaan in bedrijvigheid en bevolking, onder andere door verdwijnen van het veer en door de Watersnoodramp in 1953. De onderlinge solidariteit die er bestond tussen de dorpsbewoners was beperkt tot het dagelijks leven: tussen de Oud-Gereformeerde Kerk en de Hervormde Kerk was er geen enkel contact. De Hervormde predikanten waren hoofdzakelijk georiënteerd op de CHU, maar spraken zich op politiek gebied niet uit. De Oud-Gereformeerden ondergingen sterk de invloed van hun voorganger en stemden trouw op de SGP. Hun aandeel in de bevolking van Stavenisse nam langzaam toe.

De plaatselijke SGP werd te Stavenisse af en toe gesteund door midden-zware Hervormden, ter plaatse een vrij omvangrijke groep. Tot en met 1946 lag hun keuze voor de grote 'rechtse lijst' voor de hand, maar toen die in 1949 splitste in een SGP en een ARP/CHU-lijst werden zij zwevende kiezers. De ARP/CHU-lijst stond voor een bepaalde lijn binnen de Gereformeerde Bond en vertoonde weinig activiteit. De SGP was een zuiver Oud-Gereformeerde aangelegenheid. Op de wat zwaardere Hervormden hadden de plaatselijke Arbeiderslijst en de Vrije Lijst-Tazelaar dan ook minstens zo veel aantrekkingskracht. In de jaren vijftig won de eerste veel stemmen, parallel aan de landelijke winst van Drees: te Stavenisse waren de tegenstellingen tussen boeren en arbeiders vrij groot. Ook de Lijst-Tazelaar beleefde een groei in de naoorlogse periode. Zij stond wel min of meer voor het belang van de boerenstand, maar mocht daarbij toch ook rekenen op de steun van een bepaalde 'clientèle' van mensen die van de boerenstand afhankelijk waren.¹³⁷

De belangstelling voor politiek was in Stavenisse traditioneel maar matig, en in de jaren veertig en vijftig beperkte de discussie in de raad zich tot die rondom de oppositie van de lijst-Tazelaar.¹³⁸ Personen speelden niet alleen in die confrontatie een belangrijke rol: toen in 1953 wethouder J.W. van der Slikke niet langer op de kandidatenlijst van de ARP/CHU voorkwam, verliepen de voormalige ARP-stemmen voor driekwart naar de Arbeiderslijst van de populaire voorzitter van de landarbeidersbond van het NVV, C. Moer-

land. Een kwart van de stemmen ging naar Tazelaar. Het meest behoudende deel van de midden-Bonders stemde in Stavenisse CHU en bleef dat doen. In 1958, toen Tazelaars lijst splitste, profiteerde weer de Arbeiderslijst het meest van het stemmenverloop dat er uit voortvloede.¹³⁹

Voor de SGP zette nu ook een stijgende lijn in. Een aantal zware Hervormden was teruggekomen naar 'rechts'. Dat gebeurde nog een keer in 1962, toen een van de twee opvolgers van Tazelaars lijst niet meer aan de verkiezingsstrijd meedeed. Mede door een aantal voorkeurstemmen op N.M. Klippel, een van de weinige Oud-Gereformeerde landbouwers met bestuurlijke functies, won de SGP negen procent van de uitgebrachte stemmen, de CHU en de Arbeiderspartij veel minder. Klippel werd de nieuwe SGP-wethouder in het sinds 1953 met de Arbeiderspartij gedeelde college. Zijn voorganger die aftrad op medisch advies was in 1958 door de CHU-vertegenwoordiger verweten te weinig bestuurlijke prestaties te leveren.¹⁴⁰

Klippel, met zijn specifieke achterban, kreeg in tegenstelling tot zijn voorganger wel de steun van de CHU. Tijdens zijn wethoudersperiode naast de plooibare en bekwame Moerland wekte hij om een of andere reden het ongenoegen op van zijn eigen kiesvereniging. Bij de verkiezingen van 1966 werd hij dan ook op de kandidatenlijst naar beneden gezet, waarop hij met een eigen lijst uitkwam. Op die lijst verzamelde hij verrassend genoeg vooral stemmen uit de Arbeiderspartij en ook een deel van de met hem in 1962 'meegekomen' SGP-stemmen. De zwevende kiezers hadden weer een eigen man gevonden. De SGP behield echter haar drie zetels, zodat met de Oud-Gereformeerde Klippel als eenmansfractie de SGP-gezinden nu over een meerderheid beschikten. Klippel, onderhevig aan het geestelijk gezag van de leiders van de Oud-Gereformeerde gemeenschap, conformeerde zijn standpunten in de loop van de zittingsperiode steeds meer aan die van de officiële SGP. De leider van deze fractie, wethouder A.J. Smits, kwam trouwens uit de zelfde hoek als Klippel. Deze landbouwer stond in 1958 nog derde op een van de vrije lijsten die uit die van Tazelaar waren voortgekomen.¹⁴¹

Deze bindingen van persoonlijke aard of wat betreft achterban tussen de SGP en de Vrije Lijsten hadden waarschijnlijk met drie dingen te maken: met de huiver voor deelname aan de politiek die in de jaren vijftig de SGP nog kenmerkte¹⁴² en die bestuurlijk ingestelde types niet zo aangetrokken moet hebben, met de landbouwersstatus van Klippel en Smits, en met de rigide localistische opstelling van de SGP die zich in de jaren zestig vooral in verband met de recreatie en de herindeling uitte. Een uitgesproken localistische opstelling was in de jaren vijftig nog de specialiteit van Tazelaars fractie geweest. Degenen die in zijn trant dachten konden later alleen nog bij de SGP deze gedachten vinden, hoewel die vooral aan 'principiële' gronden ontleend was. De Stavenisser SGP-ers dachten ook in hun hoedanigheid als raadslid 'puur religieus' en dat betekende verwoording van een antithetisch piëtisme.¹⁴³

Toen aan het eind van de jaren zestig de starre houding van de SGP aangaande de voetbalsport zich bij deze stellingnames voegde, werd dat in elk geval niet door de localistische kiezers in dank afgenomen. Bij de opheffing van Klippels lijst in 1970 ging tweederde van diens stemmen (10%) naar de Arbeiderslijst, de SGP won slechts twee procent. Smits gaf in 1971 zijn rigoureuze stellingname ten aanzien van voetbal op, mede onder invloed van de komende herindeling en de mening van de landelijke SGP en die van de rest van het eiland. De Oud-Gereformeerde predikant, J.W. Slager, die soms de plaatselijke politiek in zijn preken betrok¹⁴⁴ - en zeer strenge opvattingen had - was in 1965 vertrokken.¹⁴⁵ Of de samenwerking met de verzoeningsgezinde Moerland in het wethouderscollege een rol speelde in Smits' koerswijziging is niet bekend. Zijn fractiegenoten stemden in ieder geval nog tegen het sportbeleid.¹⁴⁶

De politieke verhoudingen in de verschillende Thoolse gemeenteraden vertonen niet alle hetzelfde beeld wanneer het gaat om de vraag of ook hier het model van de 'pacificatie' gold in de naoorlogse periode. Te Oud-Vossemeer was de pacificatie vanouds een feit, met name door de versnippering in zes partijen waarvan er geen enkele meer dan twee zetels haalde. Pas aan het eind van de jaren zestig trad er tijdelijk polarisatie op door de werking van externe factoren (de herindeling en het inspringen van de pers op de agitatie van de roomskatholieken). Ook te Sint-Annaland was de antithese nooit zo ontwikkeld geweest. Zij ontving er wat impulsen vanuit de ARP in de jaren vijftig, maar op plaatselijk niveau had zij weinig betekenis. De partijen lagen te dicht bij elkaar.

Van een ontwikkeling in de richting van pacificatie was wel sprake te Sint-Maartensdijk en Stavenisse. Zij kwam er evenwel laat. In Sint-Maartensdijk werkte waarschijnlijk verdragend dat de rechtse lijst een toevlucht werd voor de tegenstanders van de NVV-afdeling, die de PvdA beheerste. Pas in 1962 was er enige toenadering, waarbij het opmerkelijk is dat de eerste die vanuit de rechtse lijst met de PvdA in een wethouderscombinatie op mocht treden, direct na de eerste vier jaar het veld moest ruimen. Het zelfde deed zich voor te Stavenisse met het apart uitkomen van Klippel in 1966. In deze gemeente begon de pacificatie formeel in 1953 met het college van SGP en Arbeiderspartij, maar waar vele beslissingen in de raad door middel van stemmingen beslist moesten worden, was hier van pacificatie tot 1971 nauwelijks echt sprake. De Oud-Gereformeerde achtergrond van de SGP, te Stavenisse van een zware ligging, speelde hierin de hoofdrol.

Een ontwikkeling die meer weg heeft van polarisatie was er in de eerste plaats in Tholen-stad waar de ARP en vooral de CHU afbrokkelden en 'links' en de SGP de winst opstreken. Werd de raad er vanouds beheerst door de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen, op den duur stonden drie groepen in een ongemakkelijke verhouding tegenover elkaar. De vrees voor onbuigzame stellingnames van de SGP speelde hier een duidelijke rol. Een soortgelijk proces deed zich voor te Scherpenisse, waar de antithese echter geen rol speelde in de politiek. De traditionele bijna-meerderheid van de SGP betekende wel dat een vergelijkbare tegenstelling altijd tot de mogelijkheden behoorde. Die ontwikkelde zich dan ook in de jaren zestig door de starre houding van de SGP op een aantal beleidspunten. Zij bleek onder andere in het stemmen van de SGP tegen subsidie voor kinderfeesten bij de bevrijdingsherdenkingen van 1955, 1959, 1960 en 1970. Te Tholen werd die tegenstem pas in 1970 vernomen.

Te Poortvliet, waar relatief eensgezind werd gedacht over de inrichting van een christelijke samenleving, waren slechts confessionele partijen. De SGP werd er in haar groei gehinderd door een aantal factoren van historische aard, maar profiteerde op den duur van deze eensgezindheid toen met de naderende herindeling het confessionele karakter van Poortvliet bedreigd leek te worden. De 'ligging' van de plaatselijke Hervormde predikant en gemeente had daar ook mee te maken. Ook het feit dat in een aantal andere dorpen de rechtse partijen eerder uit elkaar groeiden had mogelijk met die ligging te maken. Te Sint-Annaland vond men een aantal leden van de niet zo zware Hervormde gemeente onder de kiezers van 'rechts' en de SGP, en toen deze partij een strakke opstelling vertoonde haakten zij af. Te Sint-Maartensdijk waar ook een scheiding der geesten optrad in de oorspronkelijke 'rechtse' fractie, greep de SGP de macht binnen de kiesvereniging. Tegelijkertijd liet zij de scherpste kantjes van haar opstelling achterwege. Dat hield waarschijnlijk niet alleen verband met deze manoeuvre, maar ook met het feit dat zij in het college van B en W vertegenwoordigd was. Het splitsen van de 'rechtse' lijst in Stavenisse op een veel eerder tijdstip tenslotte, was niet meer dan logisch gezien het liggingsverschil tussen Oud-Gereformeerden en Hervormden. Verder speelden personen in dit in zichzelf gekeerde dorp een erg grote rol in de stembusuitslagen.

land. Een kwart van de stemmen ging naar Tazelaar. Het meest behoudende deel van de midden-Bonders stemde in Stavenisse CHU en bleef dat doen. In 1958, toen Tazelaars lijst splitste, profiteerde weer de Arbeiderslijst het meest van het stemmenverloop dat er uit voortvloede.¹³⁹

Voor de SGP zette nu ook een stijgende lijn in. Een aantal zware Hervormden was teruggekomen naar 'rechts'. Dat gebeurde nog een keer in 1962, toen een van de twee opvolgers van Tazelaars lijst niet meer aan de verkiezingsstrijd meedeed. Mede door een aantal voorkeurstemmen op N.M. Klippel, een van de weinige Oud-Gereformeerde landbouwers met bestuurlijke functies, won de SGP negen procent van de uitgebrachte stemmen, de CHU en de Arbeiderspartij veel minder. Klippel werd de nieuwe SGP-wethouder in het sinds 1953 met de Arbeiderspartij gedeelde college. Zijn voorganger die aftrad op medisch advies was in 1958 door de CHU-vertegenwoordiger verweten te weinig bestuurlijke prestaties te leveren.¹⁴⁰

Klippel, met zijn specifieke achterban, kreeg in tegenstelling tot zijn voorganger wel de steun van de CHU. Tijdens zijn wethoudersperiode naast de plooibare en bekwame Moerland wekte hij om een of andere reden het ongenoegen op van zijn eigen kiesvereniging. Bij de verkiezingen van 1966 werd hij dan ook op de kandidatenlijst naar beneden gezet, waarop hij met een eigen lijst uitkwam. Op die lijst verzamelde hij verrassend genoeg vooral stemmen uit de Arbeiderspartij en ook een deel van de met hem in 1962 'meegekomen' SGP-stemmen. De zwevende kiezers hadden weer een eigen man gevonden. De SGP behield echter haar drie zetels, zodat met de Oud-Gereformeerde Klippel als eenmansfractie de SGP-gezinden nu over een meerderheid beschikten. Klippel, onderhevig aan het geestelijk gezag van de leiders van de Oud-Gereformeerde gemeenschap, conformeerde zijn standpunten in de loop van de zittingsperiode steeds meer aan die van de officiële SGP. De leider van deze fractie, wethouder A.J. Smits, kwam trouwens uit de zelfde hoek als Klippel. Deze landbouwer stond in 1958 nog derde op een van de vrije lijsten die uit die van Tazelaar waren voortgekomen.¹⁴¹

Deze bindingen van persoonlijke aard of wat betreft achterban tussen de SGP en de Vrije Lijsten hadden waarschijnlijk met drie dingen te maken: met de huiver voor deelname aan de politiek die in de jaren vijftig de SGP nog kenmerkte¹⁴² en die bestuurlijk ingestelde types niet zo aangetrokken moet hebben, met de landbouwersstatus van Klippel en Smits, en met de rigide localistische opstelling van de SGP die zich in de jaren zestig vooral in verband met de recreatie en de herindeling uitte. Een uitgesproken localistische opstelling was in de jaren vijftig nog de specialiteit van Tazelaars fractie geweest. Degenen die in zijn trant dachten konden later alleen nog bij de SGP deze gedachten vinden, hoewel die vooral aan 'principiële' gronden ontleend was. De Stavenisser SGP-ers dachten ook in hun hoedanigheid als raadslid 'puur religieus' en dat betekende verwoording van een antithetisch piëtisme.¹⁴³

Toen aan het eind van de jaren zestig de starre houding van de SGP aangaande de voetbalsport zich bij deze stellingnames voegde, werd dat in elk geval niet door de localistische kiezers in dank afgenomen. Bij de opheffing van Klippels lijst in 1970 ging tweederde van diens stemmen (10%) naar de Arbeiderslijst, de SGP won slechts twee procent. Smits gaf in 1971 zijn rigoureuze stellingname ten aanzien van voetbal op, mede onder invloed van de komende herindeling en de mening van de landelijke SGP en die van de rest van het eiland. De Oud-Gereformeerde predikant, J.W. Slager, die soms de plaatselijke politiek in zijn preken betrok¹⁴⁴ - en zeer strenge opvattingen had - was in 1965 vertrokken.¹⁴⁵ Of de samenwerking met de verzoeningsgezinde Moerland in het wethouderscollege een rol speelde in Smits' koerswijziging is niet bekend. Zijn fractiegenoten stemden in ieder geval nog tegen het sportbeleid.¹⁴⁶

8.6 Bruinisse, Waarde en Sint-Philipsland

Met de bijzondere vorm die de gemeentepolitiek in de drie steekproefgemeenten Bruinisse, Waarde en Sint-Philipsland vertoonde, correspondeerde in elk van de drie dorpen een sociale structuur die afweek van de modale Zeeuwse gemeente. 'Bru' had naast een bevolkingsdeel dat 'gewoon' uit boeren en (land-)arbeiders bestond, een aantal bewoners die in de mossel- en oestersector werkten. Onder hen waren relatief veel zelfstandigen. Waarde en Sint-Philipsland waren voluit agrarisch, maar met een tegengestelde sociale structuur. De oude polder van Waarde lag naast een diepe geul in de Westerschelde zodat landaanwinning er onmogelijk was geweest. De vruchtbare grond was versnipperd en zeer velen waren klein-landbouwer, sommigen tegelijkertijd arbeider. 'Flipland' was een relatief nieuwe polder waar op een klein aantal boerenbedrijven een grote hoeveelheid afhankelijke landarbeiders werkten.

Te Bruinisse correspondeerde met het relatieve gewicht van de groep zelfstandigen een traditioneel overwicht van de liberalen bij de stembusuitslagen. Net als in vele Schouwen-Duivelandse gemeenten noteerden de liberalen er na 1945 verliezen aan de PvdA, en later aan de ARP. In de tweede helft van de jaren vijftig profiteerde de SGP nog in sterkere mate dan deze partijen van de afkalving bij de liberalen, waarbij ook de ARP een veer moest laten. Vòòr de liberalen, in de jaren twintig en dertig, hadden ARP en CHU nog grote verliezen geleden, de ARP aan de PvdA, de CHU aan de SGP. Persoonlijke factoren en eigenaardigheden op kerkelijk gebied hingen met deze geschiedenis samen.

Om te beginnen was de Gereformeerde Gemeente van Bruinisse voornamelijk ontstaan uit overloop vanuit de Gereformeerde Kerk. Vaak ging het stemgedrag over van vader op zoon - "net als de tabak" aldus SGP-er Willem van Gilst - zodat leden van die gemeente nog lange tijd ARP stemden. Het ARP-raadslid L.J. Hoogerheide (1946-1966) behoorde dan ook tot de Ger. Gem. in Ned. Hoogerheide was bovendien schipper en vertoonde affiniteit met de liberalen in kwesties waar de godsdienst geen rol speelde. Verder kende de Hervormde gemeente een aantal 'Bonders' die sympathiseerden met de partij van ds Zandt, de SGP. Traditioneel werd 'Bru' bestuurd door een college waarin zowel confessioneel als niet-confessioneel een wethouder leverden. De SGP-er die in 1946 voor die post aantrad vertegenwoordigde bij uitstek het boerenbelang en was niet populair. Zijn VVD-collega leidde een fractie die eveneens uit oudgedienden van een dergelijk kaliber bestond.

Stemden veel Bruënaars die bij de Kamerverkiezingen SGP, ARP of PvdA stemden in 1946 en 1949 nog op de liberale lijst voor de raad, hun aantal was in 1953 teruggelopen doordat veel zwevende kiezers niet gingen stemmen. Deze voornamelijk niet-confessionele kiezers voegden zich bij degenen die al langer gewoon waren thuis te blijven. Zo was het aantal raadszetels van de VVD in 1958 teruggebracht tot één. In dat jaar was het aantal thuisblijvers voor de raadsverkiezingen weer tot normale proporties teruggebracht, terwijl de SGP bijna de volledige winst had opgestreken.

Tabel 8.g Samenstelling gemeenteraad Bruinisse
({ = lijstverbinding; * = wethouder)

partij	1946	1949	1953	1958/62	1966	1970
SGP	1*	{1*	1(*)	2*	2*	{2*
ARP	1	{1	1	1	-	{1
CHU	1	{1	1(*)	1	1	{1*
PvdA	1	2	2(*)	2*	2*	-
VVD	3*	2*	2	1	1	1
Lijst-Van de Velde	-	-	-	-	-	1

De oorzaak van die winst lag bij de populariteit van het nieuwe SGP-raadslid Willem van Gilst. Deze arbeider die actief kaderlid was van de plaatselijke CNV-afdeling, had zich in 1953 op verzoek van de plaatselijke kiesvereniging bereid verklaard om mee te dingen naar een raadszetel zonder dat hij feitelijk SGP-lid was - hij moest zich aan het eind van de middag nog als lid opgeven om 's avonds op de kandidatenlijst te komen. Van Gilst trok vele Hervormde arbeidersstemmen naar de SGP toe uit de ARP en de PvdA. Ook leden van de Gereformeerde Gemeenten die nog uit traditie voor een van deze partijen gestemd hadden - de PvdA-lijsttrekker was lid van dit kerkverband!¹⁴⁷ - vloeiden toe. Van Gilst combineerde zonder enige moeite felle verdediging van SGP-standpunten met een progressieve instelling op sociaal gebied die hem de bijnaam van 'christelijke communist' bezorgde. Bij een tussentijdse wethoudersstemming in 1956 werd hij dan ook met steun van CHU en PvdA tot wethouder gekozen.¹⁴⁸

Van Gilst deelde de traditionele mening dat Bruinisse over een confessionele en een niet-confessionele wethouder hoorde te beschikken. Bij een tweede tussentijdse verkiezing in 1956 stemde hij dan ook met de CHU voor een PvdA-wethouder. Toen de raadsmeerderheid in 1958 door een tweede SGP-zetel aan de confessionelen kwam, bestond hij het SGP-PvdA college dat tot 1970 stand zou houden. Van Gilst meende dat voor de dagelijkse praktijk van het gemeentebestuur de scheidslijn confessioneel - niet-confessioneel er niet toe deed. Bovendien bestond de Bru'se PvdA uit gematigde personen. Evenwel liet de SGP-kiesvereniging van Bruinisse het nooit komen tot vòdragspraken met de PvdA. 'Samengaan' is nog geen 'samen doen', zo kon Van Gilst zich verdedigen tegen aanvallen uit de Zeeuwse SGP over dit eerste college met de PvdA in de geschiedenis.¹⁴⁹

Het ontstaan van dit college van 'de gewone man' had echter tegenkrachten opgeroepen. De verliezende VVD wenste in 1958 in ieder geval toch één man met affiniteit tot de groep der zelfstandigen als wethouder, het ARP-raadslid Hoogerheide. Deze voelde voor een niet-afspiegelingscollege van ARP en SGP, en om Van Gilst te beïnvloeden nam de VVD de voorzitter van de SGP-kiesvereniging in de arm, de plaatselijke predikant van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, ds F. Mallan. Van Gilst weigerde Mallans verzoek om op het voorstel in te gaan. Na 1958 voerden VVD en ARP dan ook heftig oppositie tegen het wethouderscollege, waarbij zij met name Van Gilst van inconsequentie beschuldigden wegens het 'stemmen op links'.¹⁵⁰

De geheel andere, loyale en gematigde opstelling van de CHU zorgde voor een voortdurende stemmenwinst van deze partij. Met name de ARP die geheel inkromp tot een partij die steunde op de leden van de Gereformeerde Kerk, verloor aan de CHU. Toen in 1966 door winst van de VVD er weer een niet-confessionele raadsmeerderheid ontstond, hadden VVD en ARP zich dan ook zodanig geprofileerd dat de oude tegenstelling confessioneel - niet-confessioneel feitelijk er weinig meer toe deed. Vanuit het principe van het afspiegelingscollege was vanzelf de tegenstelling tussen arbeidersklasse en de bezittende of de zelfstandige klasse aan het licht getreden.

Van Gilst, ongeschoold op politiek gebied bij zijn aantreden als raadslid, ontwikkelde zich tot een bestuurder geheel in de stijl van Bruinisse: gemoedelijk en praktisch, en zich inzetend voor de belangen van de gehele gemeenschap.¹⁵¹ Dat nam niet weg dat hij in kwesties die de confessionelen traditioneel van de 'linksen' scheidde fel van zich afbeet, zonder overigens de verstandhouding met de PvdA te schaden. Dat betrof vooral het aanhoudende verzoek tot opheffing van de kermis, waarbij de SGP meestal het woord deed voor de rechtse fracties. Niet alleen het principe gold in dezen voor Van Gilst, maar ook de wens om dorpsgenoten die door de kermis buitensporige uitgaven deden, tegen zichzelf te beschermen. In de jaren zestig verklaarde de SGP zich tegenstandster van subsidie aan de mosselleesten die als reclame voor de plaatselijke industrie bedoeld waren. Toen Van

Gilst in 1970 als loco-burgemeester in het kader van die feesten de 'mosselkoningin' moest toespreken, weigerde hij niet. Van Gilst vond dat hij als 'loco' voor heel Bruinisse stond en niet voor de SGP alleen. Uiteraard werd die toespraak op de kade van Bru Van Gilst door een deel van zijn achterban kwalijk genomen.¹⁵²

In het voor meer dan de helft Oud-Gereformeerde Sint-Philipsland was partijvorming op Staatkundig Gereformeerde grondslag niet vanzelfsprekend. Algemeen stemde de Oud-Gereformeerde gemeenschap voor de Kamer wel SGP, maar op gemeentelijk niveau werd hun keus eerder bepaald door de sociale verhoudingen. Traditioneel was er een tegenstelling tussen Hervormde grote boeren en Oud-Gereformeerde arbeiders. De eersten beheersten vooral de ARP, en in mindere mate de CHU. Tijdens de grote werkeloosheid in de jaren dertig had de meerderheid van de arbeiders van alle kerkverbanden zich achter de kaderleden van de landarbeidersbond van het CNV geschaard. Deze Oud-Gereformeerden, P. Mol en J. Verwijs, veroverden met hun lijst-Mol in een keer vier zetels. Net als Van Gilst te Bruinisse en J. van Belzen te Arnhem leverde het hen de naam van 'christelijke communist' op.¹⁵³

De verkiezingsuitslagen van Sint-Philipsland in de naoorlogse periode vertellen het verhaal van de langzame afbraak van deze arbeiderslijst van 54,1% in 1946 tot haar uiteenvallen in 1966. Van dit verlies profiteerden in ieder geval niet de CHU en ARP, maar wel op de lange duur vooral de SGP. Een bijzondere rol was weggelegd voor de lijst 'Algemeen Belang' van landbouwer L.J. van Nieuwenhuijzen. Deze Hervormde boer betoonde veel liefdadigheid in de gemeente en vele behoeftige arbeiders steunden dan ook 'Algemeen Belang' toen Van Nieuwenhuijzen in 1949 lijsttrekker werd. Tot 1958 had Sint-Philipsland een college bestaande uit de wethouders Mol en Van Nieuwenhuijzen, die harmonieus samenwerkten.¹⁵⁴

Tabel 8.h Samenstelling gemeenteraad Sint-Philipsland

partij	1946	1949	1953	1958	1962	1966	1970
ARP	-	-	1	-	1	-	{1
CHU	2*	2	1	2	1	1	{1
Lijst-Mol	4	3*	3*	3*	2*	-	-
SGP	-	-	1	2*	2*	3*	3*
Algemeen Belang	1*	2*	1*	-	-	-	-
VVD	-	-	-	-	1	1	2*
Lijst-Reijngoudt	-	-	-	-	-	1*	-
Lijst-Verwijs	-	-	-	-	-	1	-

Op de stichting van de plaatselijke SGP-kiesvereniging had de Oud-Gereformeerde predikant D. van Leeuwen (1949-1952) grote invloed. Het antithetisch denken dat in deze jaren zijn intrede deed in de Sint-Philipslandse Oud-Gereformeerde Gemeente betekende een breuk met de Ledeboeriaanse traditie.¹⁵⁵ Tijdens de eerste verkiezingen waarbij de partij meedong, die van 1953, stemden vooral kiezers van Van Nieuwenhuijzen op de SGP. In de felle verkiezingscampagne van 1958 steunde Van Leeuwens opvolger ds L. Gebraad de SGP van de kansel, onder andere door het aanvallen van de lijst-Mol. De meeste winst haalde de SGP echter nog steeds weg bij 'Algemeen Belang', vooral doordat Van Nieuwenhuijzen niet meer op de lijst stond. Een stem voor Mol was voor de Oud-Gereformeerde arbeiders nog steeds bijna een vanzelfsprekendheid. Desalniettemin haalde de SGP twee zetels en kon zij naast Mol de tweede wethouder leveren. Bij die gelegenheid voerden deze partijen het ambtsgebed bij de raadsvergaderingen weer in. Het gebed was in 1955

geschrappt, toen van de lijst-Mol alleen de lijsttrekker, en verder het SGP- en het ARP-lid daar tegen gestemd hadden.¹⁵⁶

Degene die de afschaffing van het gebed aangekaart had, J. Verwijs, was Oud-Gereformeerd en tweede man op de lijst-Mol. Op cultureel gebied was Verwijs veel vaker voorstander van gemeentelijke subsidie dan Mol, die daarin meer een SGP-standpunt vertoonde. "Er is toch ook al zoveel veranderd op sociaal gebied", motiveerde Verwijs "en dan zien we toch ook zoveel goeds."¹⁵⁷

Met de intrede van de VVD en de herintrede van een ARP-lid in de raad van Sint-Philipsland in 1962 begon een nieuwe tegenstelling zich af te tekenen. Wel was met het verdwijnen van Verwijs het SGP-karakter van de partijen achter de wethouderscoalitie (de lijst-Mol en de SGP) toegenomen, het arbeiderskarakter van beide fracties was nog duidelijk. De VVD en de ARP met hun boeren-achterban begonnen nu een felle oppositie waarbij ze vooral klaagden over een te laag voorzieningenpeil in de gemeente. Zij schakelden in 1963 zelfs de gezamenlijke verenigingen in die een memorandum over dat onderwerp bij B en W indienden, waarin zij ook aandrongen op het scheppen van meer werkgelegenheid.

Dit laatste punt was in feite een reactie op de pendel naar de Rotterdamse havens die vanaf 1956 in Sint-Philipsland begonnen was en die de boeren van hun traditionele macht - veroorzaakt door een over-aanbod aan arbeidskrachten - beroofd had. Het memorandum werd dan ook gezien in het licht van de traditionele sociale tegenstellingen en door SGP en Mol van tafel geveegd. Gedurende 1964 en 1965 voerden ARP en VVD vervolgens felle oppositie, soms gesteund door de CHU, met als voornaamste verwijt aan B en W dat zij een rommelig, ondemocratisch en ouderwets beleid voerden.¹⁵⁸

Dat het B en W-beleid in de periode na 1966 modernere trekken vertoonde door meer slagvaardigheid en een duidelijker streven naar een goed voorzieningenpeil had voornamelijk te maken met de wisseling van burgemeesters in 1966. De nieuwe burgemeester was de SGP-er G. van Velzen en aan hem was het vitalere beleid voornamelijk te danken.¹⁵⁹ Desondanks wonnen de oppositiepartijen beide een zetel in 1970. Deze winst was echter niet de afspiegeling van stemmenwinst, maar gevolg van de lijstverbinding die CHU en ARP aangingen, en van het feit dat twee vrije lijsten net niet meer de kiesdeler haalden. In 1966, toen zij van het verdwijnen van de lijst-Mol profiteerden, hadden deze lijsten op het nippertje een zetel gehaald. Zij verloren in 1970 stemmen aan de SGP, maar de verhoudingen waren dusdanig dat deze er geen zetel extra aan kon ontlenen. Het resultaat was een SGP-VVD college in de raadsperiode na 1970, nadat een meerderheid van de SGP-leden op de kiesvereniging zich voor een voorafsprake met de liberalen (bij de verkiezingen) had uitgesproken.¹⁶⁰

De man die van 1966 tot 1970 SGP-wethouder was geweest, stond in 1970 niet meer op de kandidatenlijst, terwijl de SGP-wethouder uit de periode 1958-1966 in 1966 naar de derde plaats op de kandidatenlijst verwezen was. Deze M. Reijngoudt had op deze terugval gereageerd door met een eigen lijst uit te komen in 1966. Met zijn ene zetel werd hij wethouder naast een 'reguliere' SGP-er zodat in feite vier jaar lang twee SGP-ers wethouder waren. De twee andere vrije lijsten die in 1966 meedongen probeerden meer expliciet het gat op te vullen dat was ontstaan na het wegvallen van de lijst-Mol. Alleen J. Verwijs, die inderdaad het karakter van de oude arbeiderslijst handhaafde en door onder andere CHU-ers en PvdA-ers gesteund werd, haalde een zetel. Na het verdwijnen van die ene zetel in 1970 was de arbeidersbevolking het meest vertegenwoordigd in de SGP, zoals vroeger in de lijst-Mol.¹⁶¹

Het evenals Bruinisse en Sint-Philipsland wat afgelegen en op zichzelf georiënteerde dorp Waarde in Zuid-Beveland met zijn vele kleine landbouwers was in de jaren dertig vatbaar

gebleken voor de lokroep van de NSB. De SGP, die er tot de gevestigde partijen behoorde, had hoogstens op lange termijn, via de CHU, aan de winst voor Mussert bijgedragen, en dan nog maar zeer ten dele.¹⁶² Waarde met zijn homogene sociale structuur en zijn brede categorie vrij zware of middel-zware Hervormden kende net als West-Tholen een forse groep zwevende kiezers die bereid waren voor plaatselijke vrije lijsten te stemmen en lokale leiders te volgen. Zij bewogen zich in de loop van de twintigste eeuw tussen de linkse partijen en NSB, Middenstandspartij en Boerenpartij heen en weer, waarbij de CHU hen van tijd tot tijd eveneens aantrok. Vooral bij relatieve welvaart was dat laatste het geval, zoals aan het eind van de jaren twintig en vijftig.

Tabel 8.i Samenstelling gemeenteraad Waarde
({ = lijstverbinding; * = wethouder)

partij	1946	1949	1953	1958	1962	1966
SGP	1	1	1	3*	2*	2*
ARP	{1	{1	-	-	-	-
CHU	{1	{1	2*	4*	3*	3*
Gemeentebelang	2*	2*	1	-	1	-
Lst. Van Fraassen	2*	2*	3*	-	1	2

De gevestigde confessionele partijen in Waarde, de SGP en de CHU-ARP combinatie, hadden heel wat te stellen met de neiging van een deel van de kiezers om personen achterna te lopen. De CHU had de meeste stemmen verloren aan de NSB, gedeeltelijk via niet-confessionele partijen. Dezelfde categorie stemmers concentreerde zich in 1946 en later rondom de persoon van M. van Fraassen, een plaatselijk leidersfiguur met veel ambities en een uitgebreid netwerk van informele relaties. Van Fraassen was lid van de Gereformeerde Gemeente en was aanvankelijk, in 1939, als raadslid voor de SGP opgetreden en kwam in 1946 met een eigen lijst uit. Door zijn relaties wist hij zich op het moment dat het in zijn belang was, in 1958, weer op de kandidatenlijst van de SGP te introduceren. A.S. Wisse, de leider van de Waardese SGP, lange tijd het enige raadslid en tevens lid van Provinciale Staten voor de SGP, was van Van Fraassens ommezwaaien niet gecharmeerd.¹⁶³ Bij de wethoudersverkiezingen van 1946 en 1949 steunde Wisse dan ook het ARP-raadslid.¹⁶⁴

Beide wethoudersverkiezingen resulteerden echter in een coalitie van de niet-confessionele groepen van Van Fraassen en het liberale Gemeentebelang. De eenstemmigheid in de Waardese raad was in de direct naoorlogse jaren, evenals de zuinigheid, groot. Daar kwam enige verandering in met het toetreden van A.H. Mol in 1949. Mol vertegenwoordigde een jongere, actieve generatie in de plaatselijke CHU, en zette zich in voor het verkrijgen van een sportveld in Waarde. Van Fraassen, gesteund door onder meer de SGP, wimpelde deze wens af onder het motto van zuinigheid. De zelfde kwestie verdeelde het dorp in twee kampen in 1955, toen op een tweede afwijzing een verwijtende brief van de gezamenlijke verenigingen aan de Waardese raad volgde. Doordat de burgemeester en Mol, inmiddels wethouder geworden, het sportveld nogmaals op de raadsagenda plaatsten, en doordat de CHU in de tussentijd een van Van Fraassens fractiegenoten overgehaald had, kwam er toch een raadsmeerderheid voor de aanleg van een sportveld.¹⁶⁵

De verdeeldheid tussen degenen die in zuinigheid aan het oude leefpatroon wilden vasthouden - waarbij voor de SGP ook nog de vrees voor zondagssport meespeelde - en de voorstanders van meer voorzieningen werd de inzet van een verhitte verkiezingsstrijd in 1958, die feitelijk gevoerd werd tussen Mol en Van Fraassen. Voor deze gelegenheid

kwam Van Fraassen weer uit op de lijst van de SGP, die in het conflict in 1955 een veel meer beheerste rol had gespeeld dan Van Fraassen met zijn eigen lijst. De kwestie was van zo'n invloed dat geen van de andere partijen een zetel wist te behalen. Mol en de CHU verwierven vier zetels (48,9%), met stemmen afkomstig van alle andere partijen, onder andere van de SGP waar jongere kiezers met Mol sympathiseerden. De SGP met Van Fraassen haalde drie zetels en 35,5%, een verdubbeling ten opzichte van de vorige verkiezingen. In werkelijkheid was sprake van een groot verlies: de totale aanhang van SGP en Vrije Lijst was in 1953 52% geweest.

Dat een en ander niet aan de SGP zelf te wijten was, besepte ook Mol, die zijn fractiegenoten er van wist te overtuigen dat men gerust een SGP-er als tweede wethouder kon kiezen, als dat maar niet Van Fraassen was. Na de vorming van het wethouderskoppel Mol - Wisse bedankte de gepasseerde Van Fraassen (die immers lijsttrekker van de SGP geweest was) voor het raadslidmaatschap. In 1962 kwam hij opnieuw met een eigen Vrije Lijst uit, samen met twee SGP-ers en een aanhanger van de VVD. Het kostte zowel de SGP als de CHU stemmen en Van Fraassen keerde terug in de Waardese raad. De SGP, die zich van hem gedistantieerd had, werd nu het voornaamste doelwit van 'de baron', zoals Van Fraassen genoemd werd. Vooral na 1966 voerde hij felle oppositie, samen met zijn fractiegenoot die een puur Boerenpartij-standpunt uitdroeg. De stemmen die deze duidelijke wending naar niet-confessioneel rechts Van Fraassens Vrije Lijst opgeleverd had, kwamen in 1966 van de CHU vandaan - de SGP boekte zelfs nog winst. Tijdens de daaropvolgende jaren kwam het voor dat de SGP-wethouder gemeentelijke uitgaven moest verdedigen tegen de raadsleden van de Vrije Lijst die ze overbodig vonden.¹⁶⁶

Zowel Wisse als zijn opvolger C. Goud werkten als SGP-wethouder harmonieus samen met de opeenvolgende CHU-wethouders. Wisse, een wat stille maar bekwame persoonlijkheid, werd bewust door de CHU en de burgemeester gestimuleerd om zich wat meer te manifesteren. Wanneer de SGP-beginselen ook maar dreigden in het geding te komen door Wisses wethouderschap, zocht men gezamenlijk een oplossing. Bij een muziekconcours stond Wisse in de gang van het gemeentehuis, een stapje achter zijn collega-wethouder en de burgemeester die op het bordes plaatsnamen. Bij de opening van het sportveld was de SGP-voorman alleen in het verenigingsgebouw aanwezig. Ook op andere beleidsgebieden zocht de coalitie het compromis.¹⁶⁷

In de lichtelijk communalistische gemeente Bruinisse en in de ten dele communalistische gemeenten Sint-Philipsland en Waarde vervulde de SGP dus een verschillende rol. Was zij te Waarde een van de democratische, gevestigde partijen die een minder democratische groep naast zich (en tijdelijk in eigen rangen) moest dulden en bestrijden, in Sint-Philipsland moest zij haar positie veroveren op een groepering die wel geheel plaatselijk georganiseerd, maar allerminst ondemocratisch was. Het karakter van confessionele arbeiderspartij dat deze lijst droeg nam de SGP gedeeltelijk over. Zij bracht wel een nieuwe mate van antithese binnen, die de van oorsprong Ledeboeriaanse Oud-Gereformeerde gemeenschap steeds ontkend had. De confessionele partijen die er reeds waren, de ARP en CHU, vertegenwoordigden duidelijk de boeren-werkgevers. Wellicht was dat voor de mensen van de lijst-Mol een aanleiding te meer geweest voor de gedachte dat zij bij uitstek de 'Fliplandse' gemeenschap vertegenwoordigden. Het teloor gaan van de lijst-Mol kan dan ook niet los gezien worden van de toenemende tewerkstelling van de Fliplandse arbeiders buiten de boerenbedrijven en buiten de eigen gemeente.

In Bruinisse tenslotte, kreeg de SGP bij het aantreden van Van Gilst een veel arbeidersvriendelijker karakter, wat haar forse winst opleverde. Net als in Waarde kon de partij rekenen op sympathie van een deel der Hervormden, te meer waar men in het vissersdorp de

antithese tussen confessioneel en niet-confessioneel handhaafde. Dat de sociale scheidslijnen de overhand kregen werd er zichtbaar in het afspiegelingscollege van de SGP en de PvdA. Net als in de vissersplaatsen Yerseke en Arnemuiden vonden een gematigde SGP en een 'rechtse' PvdA elkaar gemakkelijk. Zo was er te Bruinisse sprake van pacificatie ten koste van de partijen van de heersers van voorheen, evenals in Sint-Philipsland. In Waarde werden degenen die zich halsstarrig verzetten tegen de richting waarin de Nederlandse samenleving veranderde, van politieke zeggenschap in de gemeente uitgesloten. Ook daar was sprake van pacificatie, maar dan uitgaande van twee confessionele partijen.

8.7 De christelijke samenleving

Het feit dat de politiek voor rechtse politici een zaak van het geweten moet zijn, zo schrijft Brunt in zijn boek over een Alblasserwaardse gemeente in de naoorlogse periode, is tot op zekere hoogte strijdig met de normatieve regels die in de 'pacificatiepolitiek' op plaatselijk niveau gelden. Verdraagzaamheid en het vooropstaan van het algemeen belang - de essentie van deze regels - werden maar al te vaak doorbroken in een beleid waarin

"niet kon worden getornd aan bepaalde, fundamenteel geachte instellingen: zondagsrust, christelijke feestdagen, christelijk ritueel in openbare instellingen en bij openbare gelegenheden."

Brunt zocht de reden hiervan in de situatie dat de confessionelen de macht al heel lang in handen hadden in de gemeente zonder ook maar enigzins bedreigd te worden. Een wat labieler machtsevenwicht zou de vanzelfsprekendheid van de machtsuitoefening door de meerderheid al wat beperken, terwijl een verzuiling met drie of meer 'subculturen' voor het succes van de pacificatiepolitiek nog gunstiger zou zijn.¹⁶⁸

Van een machtsuitoefening door de (SGP-) meerderheid was in de tien 'gewone' steekproefgemeenten duidelijk sprake te Meliskerke, waarbij de ARP en de Hervormde lijst echter praktisch de SGP-idealen van een christelijke samenleving bleken te delen. Alleen het traditionele boerenvermaak van het 'ringrijden' was niet geheel naar de zin van de SGP. Te Biggekerke deelden de ARP en een deel van de CHU wel de SGP-mening over het ringrijden, maar viel de SGP toch het meest op door het vasthouden aan een strengere norm dan beide partijen.¹⁶⁹ Te Hoedekenskerke en Yerseke en meer nog te Kapelle gold de zelfde situatie waarbij de gezamenlijke protestantse partijen dan weer als een minderheid in een structuur met meer partijen functioneerden. Te Waterlandkerkje was de SGP-stellingname op dit gebied nogal afwijkend, maar legde zij zich neer bij haar minderheidspositie. Die zelfde minderheidspositie was te Serooskerke niet problematisch omdat ARP en CHU er de SGP-normen deelden. Te Borssele en Haamstede liepen de scheidslijnen tussen de protestantse partijen en de andere waarbij sprake was van een labiel machtsevenwicht. Te Haamstede was deze scheidslijn bovendien aan het oog onttrokken door een algemene liberale instelling. Te Nieuwerkerk tenslotte ging de SGP zich in de loop van de tijd meer van de CHU en ARP onderscheiden. De drie confessionele partijen stelden zich in de Nieuwerkerkse raad overigens nooit gezamenlijk antithetisch op.

De door Brunt genoemde verstoring van de pacificatie-idee door het confessionele vasthouden aan een zekere invulling van de 'christelijke samenleving' ter plaatse, kwam in deze tien gemeenten vooral voor te Borssele in de jaren vijftig, waar zij gelijkelijk gedragen werd door de SGP en de ARP. De situatie te Kapelle vertoonde enige gelijkenis met die te Borssele. Eén van de vormen waarin deze antithese werd uitgedrukt was een negatieve opstelling ten opzichte van nationale festiviteiten die op plaatselijk niveau gevierd werden. Deze opstelling baarde meestal weinig opzien, en kwam ook voor te Biggekerke en Hoedekenskerke. In deze gevallen speelde het tijdstip een voornamelijk rol. Begin jaren vijftig vond menig SGP'er het wegens het in levensgevaar verkeren van Nederlandse soldaten

(in Korea) of wegens de Koude Oorlog in het algemeen, onverantwoord om bevrijdingsfeesten te vieren. Afwijkende ideeën over feestvertoon waren niet zozeer aan de orde.¹⁷⁰

Doorbreking van de pacificatie-idee signaleerde Brunt in zijn Alblasserwaardse gemeente ook als verzoeken om subsidies aan humanistische of rooms-katholieke instellingen "vrijwel unaniem en vanzelfsprekend" door de gemeenteraad werden afgewezen.¹⁷¹ Dergelijke subsidieverzoeken betroffen in Zeeland meestal militaire tehuizen waarbij gemeenteraden meestal geheel voor of geheel tegen stemden naar gelang de toestand van de gemeentelijke financiën en de acceptatie van subsidie in het algemeen. In geheel protestantse gemeenten werd soms met algemene stemmen besloten de tehuizen van de roomsen niet te steunen: te Waarde, Haamstede en Nieuwerkerk in de vijftiger jaren enige malen, te Yerseke één maal. De SGP koos ook hier en daar in haar eentje voor deze opstelling: te Kapelle en Yerseke één maal (voorafgaand aan vòòr stemmen op een later tijdstip). Slechts eenmaal gebeurde dat in een gemeente waar ook een rooms-katholieke bevolkingsgroep was, in Borssele in 1953.¹⁷²

Vaker dan tegen het rooms-katholieke begeleidingswerk onder militairen keerden de protestantse partijen zich tegen het 'Humanistisch Thuisfront'. Zij trokken op dit punt één lijn in Bruinisse, Tholen, Scherpenisse en Sint-Maartensdijk, terwijl de SGP te Yerseke in de jaren zestig nu eens in haar tegenstem gesteund werd door de CHU en de ARP, dan weer door de ARP alleen. Te Kapelle en Nieuwerkerk stemde de SGP als enige partij tegen deze subsidie.

Wordt ons beeld van de verhoudingen in de steekproefgemeenten zo nog aangescherpt, het zelfde gebeurt wanneer we het stemgedrag ten opzichte van het Zeeuwse vormingscentrum 'Hedenesse' onder de loep nemen. Dit oorspronkelijk Hervormde en later oecumenische centrum werd vanaf 1967 door de provinciale SGP te weinig orthodox gevonden om voor subsidie in aanmerking te komen¹⁷³, maar werd wel gesteund door de fracties te Hoedekenskerke, Borssele, Bruinisse en Oud-Vossemeer. De SGP stemde als enige fractie tegen te Kapelle (vanaf 1967), Sint-Philipsland, Poortvliet, Sint-Maartensdijk (tot 1970) en Scherpenisse. Men werd in Hedenesse 'op verkeerde wijze' gevormd, aldus een raadslid in die laatste gemeente.¹⁷⁴

Op hun beurt konden de niet-confessionele fracties hun eventueel niet-instemmen met het idee van een christelijke samenleving uitdrukken in een tegenstem tegen subsidie aan de 'Bond tegen het Vloeken'. Het gebeurde in Zeeland zelden of nooit. Frequenter werd een heel andere reden om tegen die subsidie te stemmen geuit: bestrijding van het vloeken was een taak van de overheid - volgens artikel 36 NGB - en niet van het privé-initiatief. Op grond van die overweging stemden de voltallige raden van Bruinisse, Sint-Philipsland en Sint-Maartensdijk aan het begin van de jaren vijftig de subsidie af. In Sint-Philipsland gebeurde dat in 1957 nogmaals, waarbij de jonge SGP-fractie vòòr stemde, in tegenstelling tot de Oud-Gereformeerde lijst-Mol die de taak van de kerken in dezen benadrukte. Te Sint-Philipsland waren kerk, dorpsgemeenschap en normenpatroon dan ook nauw op elkaar betrokken.¹⁷⁵

8.8 Zuinigheid met gemeenschapsgeld

Al voor 1940 had Kodde de Zeeuwse SGP-ers de richtlijn gegeven dat 'de zuinigheid de wijsheid niet hoorde te bedriegen'. Daarmee richtte de SGP-voorman zich tegen situaties zoals te Meliskerke (zie boven) die mede door SGP-ers veroorzaakt waren. Noodzakelijke verbeteringen, aldus Kodde, "dienen in matig tempo, zooveel mogelijk te worden uitgevoerd, want alles uitstellen tot betere tijden gaat niet."¹⁷⁶ In de jaren veertig en vijftig was net zo min als in de jaren dertig aan een behoorlijke dosis zuinigheid te ontkomen. Vooral aan het eind van de jaren veertig en in de tweede helft van de jaren vijftig liepen de ge-

meentelijke tekorten soms fors op. Vanaf eind 1957 gold de bestedingsbeperking van de rijksoverheid ook voor de uitgaven van de gemeenten, terwijl pas in 1964 de uitkeringen uit het 'gemeentefonds' beduidend stegen.¹⁷⁷

Het wekt wel enige bevreemding als we Meliskerke voortdurend aantreffen onder die gemeenten die verklaarden geen bezwaar te hebben tegen de periodieke verhoging van de wethouderssalarissen. Pas in 1959 stemde de raad er unaniem voor het laagste bedrag. Nu werden de salarissen wel niet uit de gemeentelijke middelen betaald, maar dan toch met overheidsgeld waarmee de meeste SGP-fracties en zeker die van Meliskerke zuinig omsprongen. Bovendien hoorde de SGP in de Kamer strijk en zet tot de tegenstemmers als het ging om verhoging van de schadeloosstellingen van de parlementsleden.¹⁷⁸ In bepaalde Zeeuwse gemeenten volgde de hele SGP-fractie deze lijn: Sint-Maartensdijk in 1951 en 1959, Sint-Annaland in 1959, Bruinisse in 1969. Het gebeurde ook dat een van de oudere fractieleiden tegen de verhoging stemde,¹⁷⁹ maar de normale gang van zaken was toch eerder dat een gemeenteraad in haar geheel voor of tegen stemde. Wanneer niet-SGP-ers soms tegen de verhoging stemden was dat meestal uit zuinigheidsoverwegingen. Het belangrijkste motief voor Van Houdt te Poortvliet en ook de fractie te Sint-Maartensdijk was echter dat een 'politieke' of een het algemeen belang dienende functie niet betaald behoorde te worden. Deze stellingname herinnerde sterk aan de situatie die in Zeeland voor 1940 min of meer algemeen geweest was: een gemeentebestuur waarin de rijkere boeren zetelden die voor de uitoefening van wat toen met name als een soort erefunctie gezien werd geen betaling beliefd. De SGP was eerder een partij van kleine boeren, maar het is toch voor te stellen dat ook dezen dit traditionele karakter van het wethouderschap wensten te handhaven.

Zuinigheid en agrarisch belang gingen trouwens niet altijd gelijk op. In het geval van aanvragen van subsidie voor 'fokveedagen' of voor de landbouwtentoonstelling van de Zeeuwse Landbouw Maatschappij was een expliciete keuze tussen beide zelfs noodzakelijk. Deze subsidieaanvragen begonnen bij de Zeeuwse gemeenten binnen te lopen in het midden van de jaren vijftig, toen er nog veel weerzin tegen het voortdurende verlenen van subsidies bestond. Vooral op Tholen, waar een regionale fokveedag gehouden werd, zorgde de subsidie voor verdeeldheid in de raden. Over het algemeen waren het één of meer SGP-ers per raad en de PvdA-fractie die tegen de subsidie stemden. Zuinigheid speelde mee, maar niet uitsluitend. Te Scherpenisse en Poortvliet waar de SGP vooral de kleine boeren vertegenwoordigde was zij fel tegen het "eigen zak spekken" van de veetelers. De Zeeuwse Landbouw Maatschappij was rijk genoeg, klonk het keer op keer, zij hoorde niet bij arme gemeenten aan boord te komen voor financiële steun. Eigen belang, zelf betalen, gold hier minstens zo duidelijk als bij andere subsidies. Als het uit iets bleek dat de Thoolse ARP en de Hervormde lijsten het belang van de grote boeren vertegenwoordigden (zie 8.4), dan was het wel uit deze kwestie. Te Meliskerke waar deze subsidie ook steeds verdeeldheid veroorzaakte was de situatie al niet anders. Beurtelings stemde de hele raad, dan weer één, twee of drie van de SGP-raadsleden tegen het steunen van deze vooral voor de grote boeren interessante manifestaties.¹⁸⁰

8.9 Besluit

De Staatkundig Gereformeerde Partij zag haar zeggingsmacht op lokaal niveau in de jaren vijftig en aan het begin van de jaren zestig toenemen, waarbij de jaren 1962-1966 een top betekenden. Tijdens de opbouw van deze machtspositie en de in de tweede helft van de jaren zestig volgende gedeeltelijke afbraak ervan vond een verschuiving plaats. Het zwaartepunt van de SGP-wethouderszetels verlegde zich naar die regio's waar de SGP ook haar hoogste percentages scoorde. De opmars van het afspiegelingscollege in het kader van

de Nederlandse pacificatiepolitiek had alles met dit verschijnsel te maken.

De speciale positie van de SGP in het pacificatieproces werd gekleurd door de uitgangssituatie in de vooroorlogse periode toen de SGP zich op ideologisch terrein in de nabijheid van het politieke establishment (ARP, CHU en liberalen) bevond. Op lokaal niveau kon deze nabijheid eventueel door een schoolkwestie doorkruist zijn. Na 1945 verzwakte de tegenstelling tussen protestants (en liberaal) enerzijds en katholieken en socialisten anderzijds en kwam er ruimte voor het aangaan van wethouderscoalities met KVP en PvdA. Dit gebeurde in Zeeland vanaf het eind van de jaren vijftig, een tiental jaren voordat de SGP-leiding hiervoor toestemming verleende.

Door de verzwakking van de tegenstelling met de niet-protestantse partijen was er minder noodzaak voor 'rechts' tot samenklitten, terwijl anderzijds het in de vergetelheid raken van de schoolstrijd om plaatselijke lagere scholen eventuele aversie tussen de protestantse partijen verminderde. Het hoogtepunt van de bereidheid tot lijstverbindingen van de SGP met ARP, CHU of beide viel in 1958, toen de wending van ARP en CHU naar 'linkere' of meer oecumenische ideeën zich nog niet voltrokken had. In het rivierengebied, op de Zuidhollandse eilanden en in Utrecht kwamen zij het meest voor, dus daar waar in de ARP en CHU de zwaardere Hervormden sterk vertegenwoordigd waren. Om deze regio's heen lagen een aantal gebieden waar de SGP dermate 'getuigend-gezind' was en/of de ARP en de CHU al zodanig 'modern' waren dat de Staatkundig Gereformeerde kiesverenigingen er overgingen tot kansloze mededinging: Noordwest-Brabant, de omgeving van Rotterdam-Zuid, het Noorden van de Randstad, het Gooi, Noord-en Oost-Utrecht en de Veluwe. Maar ook het kansloos meedingen naar een raadszetel kwam in de jaren vijftig wat minder voor.

Vertaald naar het lokale niveau zou de pacificatie volgens Brunt voor de SGP betekenen dat haar plaats in dit proces mede bepaald werd door de mate waarin ARP en CHU het ideaal van de christelijke samenleving (nog) aanhingen. Verder stelde Brunt dat het pacificatie-ideaal doorbroken kon worden door een meerderheidspositie van de protestanten, en dat de aanwezigheid van drie of meer subculturen de pacificatie bevorderde. De gegevens uit onze twintig Zeeuwse gemeenten bevestigen deze conclusies en laten een verdere uitbouw van Brunts 'regels' toe.

Waar drie of meer partijen waren, was de pacificatie al traditioneel aanwezig of bereikt in 1945, waar twee partijen de boventoon voerden werd ze in de meeste gevallen - soms gedwongen, zoals in Sint-Maartensdijk - in de tweede helft van de jaren vijftig in een of andere vorm bereikt. De geestelijke achtergrond van een regio was hierbij echter duidelijk van invloed. Waar die van oorsprong liberaal was, zoals in West Zeeuws-Vlaanderen en Schouwen-Duiveland was pacificatie traditioneel aanwezig.¹⁸¹

In Zeeland, waar de SGP eerder met de ARP dan met de CHU samenwerkte, was de opstelling van de Hervormden, c.q. de plaatselijke CHU nog het meest van invloed op de positie van de SGP in de lokale politiek. Waar de ideeën van de CHU over de invulling van een christelijke samenleving in de loop van de jaren vijftig en zestig gingen afwijken van de door SGP en/of ARP gehanteerde modellen, trad een marginalisering van de SGP op. Dit was het geval in Biggekerke, Borssele, Kapelle en enigermate in Tholen-stad. Een algehele eenstemmigheid tussen de partijen over deze invulling zag men bij voorbeeld in Poortvliet en Serooskerke.

Ook van de andere zijde kon de eenstemmigheid onder de protestantse partijen doorbroken worden. Was de Meliskerkse 'antithese' tussen de SGP en de ARP gebaseerd op jarenlange concurrentie en overname van antirevolutionaire strijdmodellen door de lokale SGP-kiesvereniging, in Stavenisse, Scherpenisse, Sint-Annaland en in mindere mate Tholen-stad en Nieuwerkerk was er sprake van een radicalisering van de zijde van de SGP. Hierop

hadden interne factoren, de kerkscheuring van 1953 in Nieuwerkerk en eventueel een zwaardere prediking in Hervormd Tholen, enige invloed. Sterker was echter de invloed van buiten. Door de van hen geverge beslissingen over recreatie en cultuur en door de gevoerde strijd om de gemeentelijke herindeling bewogen de SGP-kernen van Scherpenisse, Stavenisse, Sint-Annaland en Tholen-stad zich duidelijk in een radicalere richting (zie ook hoofdstuk negen).

Tenslotte waren de sociale verhoudingen in een gemeente van betekenis voor de vorm die de pacificatie er aannam. Waar, zoals in een aantal vissersplaatsen en op Tholen en Sint-Philipsland de ARP en de CHU de sociale elite van middenstanders en grote boeren vertegenwoordigden, ontstond in de jaren vijftig met een zeker gemak een coalitie van SGP en PvdA. Men zou kunnen veronderstellen dat de ARP en de CHU, producten van de tijd rond 1900, er een beschavingsoffensief vertegenwoordigden en de PvdA zowel als de SGP degenen aan wie dit offensief destijds was voorbijgegaan. Door deel te nemen aan de pacificatie emancipeerde de lokale SGP zich als het ware van de in de politieke antithese vertaalde notie dat de samenleving ter plaatse vanuit ARP of CHU gekerstend moest worden. De plaatselijke PvdA was meestal gematigd (soms ook gedeeltelijk kerkelijk) in de jaren vijftig en zestig, en waar de direct naoorlogse periode in Zeeland over het algemeen door een snelle emancipatie van de arbeidersstand gekenmerkt werd, was een breuk tussen SGP en ARP/CHU niet zo vreemd.

Daar waar in afwijking van de modale Zeeuwse gemeente nauwelijks sociale scheidslijnen waren, zoals in Sint-Annaland, Scherpenisse, Waarde en Poortvliet (waar echter een schoolstrijd beroering bracht) was de traditionele antithese wel in naam aanwezig, maar beïnvloedde zij de politiek niet.

Een aanmerkelijk deel van de pacificatie voor zover die in onze steekproefgemeenten daadwerkelijk voorviel moet op het samengaan van SGP en PvdA als partijen van de 'gewone man' teruggevoerd worden: de situaties te Yerseke, Sint-Maartensdijk, Stavenisse¹⁸² en Bruinisse. Daarbij was de terughoudendheid van de SGP in de Thoolse gemeenten aanzienlijk, maar geheel volgens de Thoolse gewoonte om politiek en godsdienst tot halszaken te maken - dus ook veranderingen op een gebied dat beide terreinen raakte. Te Hoedekenskerke, Borssele en Waarde werd de SGP meegetrokken in de pacificatie zoals dat met de andere protestantse partijen het geval was. Men zou kunnen zeggen dat op Zuid-Beveland de SGP gewoon haar rol vervulde van 'een' confessionele partij. Op Walcheren waren in de onderzochte gemeenten geen niet-confessionele partijen aanwezig zodat over pacificatie niet veel te zeggen valt. Er is echter geen reden om aan te nemen dat de SGP er anders ten opzichte van het politieke spectrum stond dan in Zuid-Beveland. Op Schouwen-Duiveland en in West-Zeeuws Vlaanderen tenslotte had de pacificatie zoals gezegd een traditioneel karakter.

Haar deelname aan de pacificatie leverde de SGP zeker niet automatisch verkiezingswinst op. Winst werd hoogstens geboekt in Borssele, Bruinisse en Stavenisse, terwijl in Sint-Maartensdijk en Waterlandkerkje een daling inzette.¹⁸³ Winst voor de SGP bij de raadsverkiezingen kon er zelfs zijn waar de afstand tot de andere partijen groter werd zoals in Biggekerke, Meliskerke, Tholen en Poortvliet. Vermoedelijk waren in deze gevallen delen van de Hervormde (in Meliskerke ook de Gereformeerde) achterban van CHU en ARP het niet eens met een koersverschuiving van hun partij, zodat ze op de SGP overstapten. Het gebeurde overigens ook te Serooskerke, waar eenstemmigheid over invulling van de christelijke waarden traditioneel was.

Het verlies te Kapelle kwam waarschijnlijk voor rekening van verschuivingen binnen de Christelijke Gereformeerde gemeenschap, die hun invloed op de stembus hadden, terwijl te Sint-Annaland de radicalisering van de SGP haar parten speelde. Hier en in Sint-

Maartensdijk was het 'gematigd links' dat stemmen van de SGP wegsleepte. In het geval van 'Smerdiek' speelde misschien niet zozeer een radicalisering van de SGP-fractie een rol, als wel die van de Hervormde prediking - door een SGP-predikant - die weerstanden opriep. Ook in de gevallen Poortvliet en Scherpenisse was een dergelijke gang van zaken waarschijnlijk de oorzaak van verlies - zij het dat deze beperkt bleef tot de Kamerverkiezingen. De polarisatie rondom de Thoolse herindeling speelde zeker ook mee.

Noten bij hoofdstuk 8

1. *De Zeeuw*, 28-5-1949
2. Ouddorp, Wijngaarden en Meliskerke. Sint-Philipsland wordt door mij, anders dan door C.S.L. Janse, 131, hier niet bij gerekend. De plaatselijke lijst-Mol was een Christelijke arbeiderspartij, geen vrije SGP-lijst. Hoogstens kan hier voor doorgaan de lijst-Reijngoudt, zodat Sint-Philipsland van 1966-1970 tot de gemeenten met een SGP-meerderheid van vier zetels behoorde. Aagtekerke had tot 1962 drie SGP-zetels en een vrije lijst met Gereformeerde Gemeenteachtergrond maar een duidelijke 'Gemeentebelang'-identiteit. In de praktijk waren de stellingnames van beide fracties vaak gelijk.
3. De SGP had 34 wethouders in 1946, 38 in 1949, 46 in 1953, 42 in 1958, 51 in 1962, 40 in 1966 en 37 in 1970, Centraal Bureau Statistiek. Volgens C.S.L. Janse waren er 44 SGP-wethouders in 1953, 47 in 1958, 55 in 1962, en 44 in zowel 1966 als 1970, a.w., 130.
4. De gegevens uit Zeeland wijzen er echter op dat het Centraal Bureau voor de Statistiek in 1946 een behoorlijk aantal SGP-fracties niet geregistreerd heeft. Dit gebrek verklaart de aanwas in 1949 echter maar gedeeltelijk.
5. Aantal gemeenten met een SGP-fractie, tussen haakjes met een eenmansfractie. Bron: Centraal Bureau Statistiek. 1946: 118 (63); 1949: 204 (129); 1953: 188 (112); 1958: 199 (109); 1962: 208 (121); 1966: 190 (112); 1970: 201 (102).
6. *Notulen Bestuursvergadering Provinciale Vereniging Zeeland van de SGP*, 21-12-1957
7. *Notulen van de Provinciale Staten van Zeeland*, 1952, 137; In 1960 klaagt de SGP dat Gedep.Staten de Provinciale Staten voor voldongen feiten plaatsen; In 1963 zijn de PvdA, ARP en VVD het met de SGP eens als deze pleit voor beroepsmogelijkheden van verenigingen op Prov.Staten als zij ontevreden zijn over een afwijzen van subsidie door G.S. De ARP en de VVD wensen net als de SGP een meldingsplicht van G.S. van het (deels) niet door hen verstreken van gevraagde subsidie; a.w., 1963, 6, 7.
8. Mededeling A. Maljaars.
9. H. Schelhaas, 'P. van der Meulen', in: *De Mars. Overijssels Maandblad*, juni 1967, 140-142
10. *Notulen van de Staten van Gelderland*, 7-12-1955 en 19-12-1960
11. Schreuders firma deed in centrale verwarming. Mededeling H. van Rossum.
12. "Dit is mij op talrijke SGP-vergaderingen en in persoonlijke- en telefonische gesprekken gebleken", mededeling A. Maljaars.
13. Banning, deel V, 290
14. Brunt, 53 en 217 over Giessenburg; vgl. J. Verrips, met name 133-135 en 180, over Ottoland.
15. Zo was in Bleskensgraaf de Hervormde gemeente verdeeld in ARP en SGP, Vermaas, 33, 36; In Ottoland groeide de SGP ten koste van de ARP en de CHU, Verrips, 133- 135, 180.
16. vgl. *SGP-liesvereniging Hardinxveld-Giessendam*, 7
17. *Notulen ledenvergaderingen van de Prov.Veren.Zeeland van de SGP*, 7-1-1950
18. Mededeling D. Boone, en vergelijking cijfers volkstelling en verkiezings-uitslagen; De Chr.Gereformeerde predikant van Zierikzee H. Hoogendoorn (1929- 1947) was van de SGP overgegaan naar de ARP, J.C. van Beveren, 108
19. Brunt, 60, 63-65
20. Brunt, 75, 76
21. "De SGP-stemmers stemden voorheen linksch", *De Zeeuw*, 11 en 14-4-1919.
22. Goud, 30, 31
23. *Studies in Holland Flood disaster*, III, 8; Mededeling J. den Hollander.

24. Munters, 80
25. Boeren in de raden van de zeven Thoolse gemeenten per politieke partij:
	1953 abs.	1970 abs.
SGP	67 % (12)	37 % (7)
CHU	78 % (7)	63 % (5)
ARP	17 % (1)	67 % (2)
GB/VVD	63 % (5)	25 % (2)
26. Van den Bergh, 81
27. Deze voorwaarden stelde Van Dis voor op de Algemene Vergadering van de SGP in 1949, *De Banier*, 5-5-1949.
28. *De Banier*, 23-3-1950
29. 1. Als regel uitkomen met eigen lijst en in bijzondere gevallen alleen lijst-verbinding. 2. In dat geval nadrukkelijk verklaren dat de beginselen der SGP gehandhaafd blijven. 3. Vrijheid van handelen inzake verkiezingslectuur en volle dige bevoegdheid van een eventueel gekozen SGP-er naar SGP-beginsel te handelen. 4. Bij onderhandeling rekening houden met eventuele vervanging van personen. 5. Bij twijfel overlegt de kiesvereniging met Statenkring of Provinciale Vereniging, *De Banier*, 21-5-1959.
30. *De Banier*, 5-5-1949, 3-3-1955, 21-5-1959, 1-3-1962, 28-2-1963, 3-3-1966
31. J.W. Schouls in Leiderdorp, D.W. Tuinier in Gaasterland, H. Wiltink in Doetinchem. De in de tekst genoemde gemeenten zijn die gemeenten waar de SGP tot tweemaal toe een **extreem kansloze** lijst indiende (waarop men minder dan 33% van de kiesdeler haalde) in de periode 1949-1970 (zes raadsverkiezingen). Een tweede categorie gemeenten waar men twee maal een **kansloze** lijst (33-45% van de kiesdeler) of eenmaal een kansloze plus twee maal een **succesloze** (niet uitgedrukt in een raads zetel maar meer dan 45 % van de kiesdeler behaald) bestond uit: Nieuwleusen, Zelhem, Maassluis, Den Haag, Leiden, Utrecht, Harmelen en Hilversum. Gegevens: Centraal Bureau Statistiek.
32. Dittrich, kaart 1, 4 en 5.
33. Die bestuursleden stonden namelijk in meerderheid voor, *Hoop en Zegen*, 24.
34. Van deze gemeenten hadden een AR/CH-lijstverbinding in 1966: Jutfaas, Culemborg, Leiden, Delft; dito AR/SG: Heinenoord en Vianen; dito AR/Onafhankelijke Protestanten: Kockengen; dito SG/CH: Hagestein; CBS-statistieken.
35. Het betrof Wilnis, waar de SGP bleef bestaan, Zwollerkerspel, Lange Ruige Weide en Zegveld, waar de SGP niet langer meedong. In enige andere gemeenten werd de SGP/CHU-combinatie met voorbijgaan van de ARP, gevolgd door een SGP/CHU/ARP-combinatie.
36. Een verzoek van de ARP in 1957 tot een samenspreking 'over gemeenteraden' werd door Kodde afgewezen, daar hij dit eerst in het contactorgaan van de gezamenlijke Verenigingen van SGP-Overheidspersonen wilde bespreken. Later werd niet meer op de kwestie teruggekomen, *Notulen van de Veren. van Staatk.Geref. Overheidspersonen in Zeeland*, 21-9-1957.
37. *De Banier*, 20-11-1953; In Wierden werd bovendien door het CBS een lijstverbinding met een 'onbekende' lijst geregistreerd. De lijstcombinatie van 1958 te Krimpen aan de IJssel met CHU, ARP en Onafhankelijken veranderde in 1962 in een gezamenlijke lijst van SGP met Onafhankelijke Protestanten, waarschijnlijk de zelfden die in '58 bij de combinatie betrokken waren. AR/CH combineerden in '62.
38. Banning, deel V, 71 en 72
39. *De Banier*, 8-1-1982 (Wageningen) en 2-11-1986 (Veenendaal); *Reformatisch Dagblad*, 26-2-1986 en *Provinciale Zeeuwse Courant*, 6-11-1976 (Goes)
40. W. Konijnenbelt, 'Rechtsregels voor het lokale bestuur', in: W. Derksen en A.F.A. Korsten (red.), *Lokaal bestuur in Nederland*, Alphen aan de Rijn/Brussel, 1985, 12-28, p.27, aangehaald in: Tops, 67
41. Tops, 2, 3, 99
42. Tops, 72-83
43. *Notulen van de Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 21-4-1932, 20-8-1933, 28-8-1935, 31-5-1939
44. In 1932 had de SGP-vertegenwoordiger van Oud-Vossemeer al uitgesproken liever liberaal te stemmen dan RKSP, *Notulen Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 21-4-1932.

45. Het ging om een uit de PvdA gestapt raadslid te 's Gravenpolder (op hem mocht de SGP stemmen vond Kodde), een populaire PvdA-er zonder SDAP-achtergrond te Kortgene en een PvdA-er, lid van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland te Bruinisse.
46. *Notulen van de Veren.van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 29-8-1953, 4-9-1954, 7-6-1958, 4-6-1966
47. Ook de VVD kritiseerde de gang van zaken, zij het uit een ander motief. Deze partij vond vanaf 1958 dat de tweede KVP-zetel eigenlijk aan haar toekwam en stemde tot 1966 eveneens blanco.
48. Er waren drie blanco stemmen, waarvan twee van D'66 en eventueel een van de PPR (twee zetels) of van de Boerenpartij die in 1966 nog een SGP-er gesteund had, *Notulen van de Vergaderingen van de Staten van Zeeland. 1970. Derde vergadering*, 2-5
49. Mededeling A. Maljaars; Waarschijnlijk steunden PvdA en KVP in 1950 de CHU-kandidatuur.
50. *Notulen van de Vergaderingen van de Staten van Zeeland 1968*, 190
51. Tops, 187-192
52. Tops, 181
53. Tops, 123
54. Tops, 124
55. Verrips, 273
56. *Notulen van de Veren.van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 15-2-1947; Mededeling A. Maljaars.
57. Banning, IV, 45
58. Alleen in 1949 verloor GB tijdelijk 4% aan de Prot.lijst, zodat deze een ARP-er op de tweede zetel kon zetten die in 1953 verloren ging. Alleen in 1966 verloor GB weer 3% aan de Prot.lijst.
59. *Notulen van de raad van Hoedekenskerke*, 11-2-1959
60. *Notulen van de raad van Waterlandkerkje*, 29-9-1967, 25-9-1949 en 31-5-1961
61. *Notulen van de raad van Waterlandkerkje*, 2-9-1958, 4-9-1962, 23-12-1963, 2-2-1966, 27-6-1966, 29-9-1967
62. In 1949 stemde de SGP tegen subsidie aan het Wit-Gele Kruis (omdat het Groene Kruis ook geen subsidie kreeg). Dat jaar had het Groene Kruis echter geen subsidie aangevraagd. Ook het VVD-lid stemde tegen, wellicht uit zuinigheidsoverwegingen. *Notulen van de raad van Hoedekenskerke*, 31-3-1948, 11-11-1949, 5-5-1950, 17-4-1952, 1-9-1953, 2-9-1958, 4-9-1962.
63. *Notulen van de raad van Hoedekenskerke*, 25-9-1947, 31-12-1947, 31-3-1948, 4-10-1954, 29-12-1960, 24-5-1965, 6-9-1966; Mededeling A. Maljaars.
64. Mededeling mej.C. Schout te Serooskerke.
65. *Notulen van de raad van Serooskerke*, 6-11-1953, 3-2-1961
66. *Notulen van de raad van Serooskerke*, 28-6-1957, *Notulen van de raad van Haamstede*, 30-6-1947; In 1949 stemde men in Haamstede 3 tegen 3 (onbeslist) over het venten met ijs op zondag. Weer gaf Den Boer als reden op bij zijn stem (vdòr) dat met andersdenkenden rekening moest worden gehouden, *ibid*, 2-5-1949.
67. *Notulen van de raad van Kapelle*, 14-10-1960 en 20-9-1965
68. Als redenen van de voorstemmers werden o.a. aangedragen de persoonlijke verantwoordelijkheid voor het bezoeken van het zwembad (CHU), en het belang van vrouwen die op zaterdagmiddag verhinderd waren (Schipper, Vrije Lijst), *Notulen van de raad van Kapelle*, 30-1 en 30-5-1969.
69. Eén van de vrije lijsten en de SGP, en tot 1958 ook de VVD steunden het college, de PvdA en een het dorp Schore vertegenwoordigende vrije lijst deden dat niet.
70. Boot, 163; De SGP-kiesvereniging was te Haamstede in 1945 onder leiding gekomen van een jongere, meer zelfbewuste generatie, Boot, 161.
71. Banning, IV, 128, 132
72. *Notulen van de raad van Haamstede*, 3-9-1946, 6-9-1949, 1-9-1953, 21-12-1953, 29-12-1953, 30-1-1957, 28-1-1958
73. *Notulen van de raad van Kapelle*, 14-8-1969
74. J. Zwemer, *Een kist op zolder. Verandering op Walcheren*, Middelburg, 1988, 57-61
75. *Notulen van de raad van Biggekerke*, 5-9-1947, 8-9-1950, 21-3-1951, 23-4-1954, 24-9-1960, 6-8-1962; *Notulen van de raad van Kapelle*, 7-3-1960, 17-6-1960 (SGP-er Slabbekoorn stemt tegen

- het op verzoek verlenen van een woningwetwoning aan de zich met een bedrijf in de gemeente vestigende industrieel C. Oostrom), 26-1-1961, 26-6-1969.
76. Unwin, 33-37
  77. *Notulen van de raad van Borssele*, 7-2-1947, 31-7-1947, 29-7-1948, 3-3-1954
  78. *Notulen van de raad van Borssele*, 8-4 en 26-5-1952, 6-3-1955, 25-11-1955, 9 en 27-4-1959, 26-5 en 24-7-1959, 18-5-1961, 22-4-1965; In 1955 was het jongere SGP-lid Melis niet tegen de post 'volksfeesten', zijn oudere collega Bras wel. Nadien stemde de SGP niet meer tegen volksfeesten, maar tegen bijzondere festiviteiten en dans.
  79. De SGP stemde daar dan ook tegen van 1957 tot 1961, waarbij in 1957 de SGP-wethouder tegen het feest stemde, een ander SGP-lid bovendien tegen de kosten van de officiële opening van het seizoen, de derde SGP-er was vóór beide, *Notulen van de raad van Yerseke*, 23-8-1957; In 1956 had de fractie voor de hele presentatie gestemd uit onbekendheid met het feit dat er festiviteiten aan verbonden waren, *Notulen van de Veren. van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 21-9-1957.
  80. W.E.P. van Yseldijk, *1000 jaar Yerseke*, z.p., zj, 611
  81. In feite had het ARP-protest tegen de onervarenheid van de beoogde CHU-wethouder (hij woonde nog maar enige jaren te Yerseke) er voor gezorgd dat de CHU contact met de PvdA gezocht had. De CHU wilde zijn verkiezing zeker stellen, wat bij een weigerachtige ARP en een poging tot een CHU-SGP college (dat zou ontbreken van steun door de PvdA kunnen betekenen) niet gegarandeerd was, *Notulen van de raad van Yerseke*, 2-9 en 28-11-1958.
  82. Een van de SGP-ers steunde in 1962 de CHU-kandidaat. Diens vervanging door een SGP-wethouder in 1962 had overigens ook te maken met zijn persoon, met name zijn niet-Yersekse afkomst, *Notulen van de raad van Yerseke*, 4-9-1962, 6-9 en 25-11-1966
  83. *Notulen van de raad van Yerseke*, 6-9-1966
  84. *Notulen van de raad van Yerseke*, 30-1-1948, 17-12-1954, 16-3-1956, 10-12-1965, 25-11-1966; De plaatselijke restaurants hadden al vanouds een zondagsopenstelling, waar SGP en ARP voor het laatst in 1949 een stemming over aanvragen en verloren. SGP-fractievoorzitter Butijn vroeg zich twee jaar later af of de komst van de mosselparasiet niet Gods straf op dit 'zondagsvertier' was, *ibid.*, 30-7-1948, 15-12-1950.
  85. Banning, IV, 138; *Notulen van de raad van de gemeente Nieuwerkerk*, 26-8-1946, 16-10-1946, 6-9-1949 (over de prettige sfeer in de zittingsperiode 1946-49), 30-11-1956, 19-12-1957, 18-2-1958; *Zierikzeese Nieuwsbode*, 29-1-1952
  86. In 1958 steunde de SGP noch de PvdA-, noch de ARP-wethouder. De laatste was dat jaar met een eigen lijst uitgekomen waarbij hij de officiële ARP-lijst bijna al haar stemmen ontnam en het stemmental van PvdA en CHU tot twee derde terugbracht. De plaatselijke SGP had van deze manoeuvre geen last; *Notulen van de raad van Nieuwerkerk*, 6-9-1949, 16-3-1954, 5-4-1954, 4-9-1956, 2-9-1958
  87. *Notulen van de raad van Nieuwerkerk*, 21-5-1951; *Notulen van de raad van Kapelle*, 26-6-1969; *Notulen van de raad van Bruinisse*, 14-1-1966
  88. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 3-9-1946, 19-2-1947, 6-9-1949; De gestage groei van het ledental van de Gereformeerde Gemeente was oorzaak van een zelfde groei van het SGP-percentage. De winst in 1949 zou echter ook te maken kunnen hebben met afname van het principiële niet-stemmen der SGP-vrouwen. Door overgang van Gereformeerden naar de Geref.Gemeenten n.a.v. een 'kwestie' rondom een persoon werd de groei van de Geref.Gem. bevorderd.
  89. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 7-5-1954, 28-12-1956, 2-9-1958
  90. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 28-12-1956 en 13-2-1957; Aan de vooravond van de gemeentelijke herindeling, in december 1965, werd i.v.m. de ziekte van burgemeester Adelaar de ARP-fractieleider nog tot plaatsvervangend wethouder benoemd; J. Poppe had in meer gevallen geen duidelijke persoonlijke mening. Van beïnvloeding door zijn partijgenoten kan heel goed sprake zijn geweest. Poppe was loonwerker en dus afhankelijk van de Meliskerke boeren die overwegend SGP stemden.
  91. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 15-12-1950, 13-2-1957; Beide SGP-ers wensten overigens in 1951 op een verhoging van de salarissen van het gemeentepersoneel te reageren met een protesttelegram aan Gedeputeerde Staten, a.w., 28-2-1951.

92. 'De Waarheid', november 1952, aangeh.in: *De Eendrachtbode*, 12-12-1952; *Het Vrije Volk*, 13-3-1971
93. Mededeling W. Heijboer; Bij zijn afscheid in 1964 sprak de vertrekkende burgemeester A.J. van de Hoeven van Tholen-stad: "In 1924 trof ik een bevolking aan, die zo sterk gebonden was aan huis en haard binnen de oude stadswallen, dat velen bang waren ook eens een kijkje aan de andere kant van de Eendracht te gaan nemen (...) In de loop der jaren heeft zich een grote verandering ten goede voltrokken. (...) Men weet dat men is aangewezen op het samenspel in grotere verbanden.", *De Eendrachtbode*, 6-2-1964.
94. Mededeling W.C. van der Stel.
95. A.A. Paape, in : *De Eendrachtbode*, 12-9-1968; Turksma en De Klerk, 6, 11
96. Turksma en De Klerk, 9, 25, 32; Mededeling W. Heijboer.
97. *Middelburgsche Courant*, mei 1923
98. Mededeling W. Heijboer.
99. vgl. Zwemer, *Waarde*, 45-47
100. Mededeling M.K. de Wilde.
101. Mededeling W. Heijboer.
102. Mededeling M.K. de Wilde.
103. vgl. Zwemer, *Tholen*
104. *De Waarheidsvriend*, 3-7-1969
105. Het feit dat in 1956 een kleine Gereformeerde Gemeente in Nederland ontstond uit een deel van de Chr.Gereformeerde Kerk had totaal geen invloed op de politiek.
106. *De Eendrachtbode*, 31-12-1957
107. *De Eendrachtbode*, 8-7-1955 en 3-4-1959
108. *De Eendrachtbode*, 8-9-1966 en 3-9-1970
109. In 1989 werd een predikant beroepen die tot de groep rond 'Het Gekrookte Riet' gerekend kon worden.
110. *De Eendrachtbode*, 1-9-1953 en 5-9-1958, de ARP wenste decliname door links 'in het belang van de gemeente'.
111. *De Eendrachtbode*, 21-11 en 31-12-1958, 6-9-1962 en 24-1-1963
112. *Het Vrije Volk*, 13-3-1971
113. "Onder u leven gedachten, die de volle barmhartigheid van Christus zwaar verduisteren", *De Eendrachtbode*, 30-9-1965 (afscheidspreek J. van Dijk).
114. Turksma en De Klerk, 28
115. *De Eendrachtbode*, 28-5-1948
116. De SGP steunde sinds 1953 een eigen kandidaat. Pas toen in 1970 de SGP met 5% winst van de ARP bijna het CHU-stemmental evenaarde kreeg de partij nog voor de tijd van een jaar een wethouder. Een van de drie raadsleden steunde in 1966 de CHU-kandidaat, geen de ARP-er, *De Eendrachtbode*, 8-9-1966.
117. Turksma en De Klerk, 37
118. De CHU was de enige partij die stemmen trok bij de opheffing van de PvdA-lijst in 1966, terwijl deze lijst ook met een aantal ex-ARP en misschien SGP-stemmen begonnen was. De winst van de SGP was slechts procentueel, omdat 6,4% van de stemmers in 1966 hun biljet ongeldig maakten uit protest tegen het ontbreken van een arbeiderslijst.
119. *De Waarheidsvriend*, 30-7-1959
120. *Notulen van de Veren.van Staat.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 29-5-1933 en 7-5-1934
121. Wat voor school zal die zelfde ZLM in een minder orthodoxe streek neerzetten, vroeg de SGP-fractie zich af, *De Eendrachtbode*, 13-12-1957; Het verlies van de PvdA had te maken met het zich niet herkiesbaar stellen van de populaire M.J. IJzerman, a.w., 31-5-1962.
122. *De Eendrachtbode*, 8-9-1966, 16-5-1969, 7-1-1971 (de SGP stemt tegen alle begrotingsposten voor recreatie en cultuur), 3-9-1970; Mededeling W.C. van der Stel.
123. vgl. Zwemer, *Tholen*
124. K. Slager, *Landaarbeiders, verhalen om te onthouden*, Nijmegen, 1981, 173, 174
125. De in 1958 ontstane Middenstands- en Arbeiders/Middenstandslijsten droegen waarschijnlijk een CHU-karakter.
126. Die school zou in St. Maartensdijk komen, terwijl een eventuele CBTB-school in St. Annaland

- zou verrijzen, *Eendrachtbode*, 4-10-1957.
127. Ook het verwijt van de zijde van de PvdA dat 'rechts' als minderheid in feite het argument 'we kunnen toch niets bereiken' in deze beslissing liet meetellen, duidt op een houding van 'alles of niets' bij de rechtse fractie. Anderzijds had een pamflet dat in de verkiezingsstrijd verspreid was, betoogd dat bij een rechtse overwinning Sint-Maartensdijk wel met kranten dichtgeplakt kon worden. Dat bevorderde de lust tot samenwerking bij 'rechts' niet erg, *De Eendrachtbode*, 5-9-1958.
  128. *De Eendrachtbode*, 6-9-1962
  129. Een minder behoudend raadslid van 'rechts', eveneens door het CBS als CHU geregistreerd, was door een actie in 1949 van zijn verkiesbare plaats verdrongen door de ARP'er op de rechtse lijst, *De Eendrachtbode*, 26-8-1949.
  130. *De Eendrachtbode*, 24-2 en 10-11-1966; De commotie die in 1964 ontstond over het hernoemen van de 'Prinses Ireneschool' zal de afstand tussen de groepen niet minder gemaakt hebben.
  131. VVD, CHU en Op den Brouw weigerden de SGP-wethouder hun stem te verlenen. De CHU en de VVD steunden de PvdA-wethouder, *De Eendrachtbode*, 8-9-1966; Mededeling W. Heijboer.
  132. Mededeling W.C. van der Stel.
  133. Mededeling W. Heijboer.
  134. Deze oppositie haalde landelijke bladen en was zelfs aanleiding tot Kamervragen, wat *De Eendrachtbode*, 11 en 18-4-1963 de veronderstelling deed uiten dat zij bedoeld was om de benoeming van een PvdA-burgemeester te forceren.
  135. *De Eendrachtbode*, 18-4-1963; Mededeling W. Heijboer.
  136. Deze Hervormde kiezers sympathiseerden voor de Statenverkiezingen met de ARP, waarvan ex-burgemeester A.P. van den Bos lijsttrekker was.
  137. Mededelingen M.K. de Wilde.
  138. Alleen in 1957 en '58 was er dan nog felle oppositie van het SGP-lid Eerland. De SGP deelde zijn meningen niet waarop hij de band met de partij verbrak, *De Eendrachtbode*, 5-7-1957; *De Provinciale Almanak voor Zeeland* rekende Eerland overigens tot de ARP (uitgave 1957).
  139. Het herverschuiven van Van der Slikke op de CHU-lijst in 1958 - als derde - leverde de partij geen winst op.
  140. *De Eendrachtbode*, 5-9-1958
  141. Bij de verkiezingen van 1966 en 1970 speelden overigens ook het thuisblijven van kiezers een rol. A.J. Smits stapte in 1965 voor een jaar uit de SGP om een onafhankelijke fractie te vormen, onder het wethouderschap van Klippel. Na 1966 waren de rollen dus omgedraaid; *De Eendrachtbode*, 30-9-1965, 3-2-1966 en 11-6-1970; Mededeling M.K. de Wilde.
  142. In 1957 viel door onderlinge verdeeldheid in de lijst-Tazelaar tussentijds een raadszetel toe aan de SGP. Vele kandidaten bedankten, tot N.M. Klippel tenslotte de zetel aanvaardde. In 1958 verklaarde A.J. Priem, tegen zijn bedoeling in de raad te zitten. Hij meende niet bekwaam genoeg te zijn, maar er was geen andere kandidaat geweest, *De Eendrachtbode*, 29-3-1957 en 14-11-1958.
  143. Mededeling W.C. van der Stel.
  144. Mededeling M.K. de Wilde.
  145. Zijn opvolger ds L. Gebraad mengde zich echter ook in het raadsbeleid t.a.v. de sport, zie hoofdstuk negen.
  146. *De Eendrachtbode*, 6-5-1971; In de verkiezingen van 1971 voor Groot-Tholen wist de SGP te Stavenisse toch weer een deel van de zwevende kiezers van PvdA en ARP/CHU weg te lokken.
  147. Joh. Bal werd uit het kerkgenootschap der Gereformeerde Gemeenten in Nederland verwijderd na een tuchtprocedure omdat hij als PvdA'er in de raad voor de kermis stemde. Mededeling W. van Gilst.
  148. De PvdA-fractie vreesde de mogelijkheid van een VVD-wethouder en gaf daarom haar stem aan Van Gilst. Mededeling W. van Gilst.
  149. Mededeling W. van Gilst.
  150. *Notulen van de raad van Bruinisse*, 31-12-1956, 9-8, 2-9, 26-9 en 14-11-1958; Zo beschuldigde de ARP er de SGP van dat wanneer zij een rechtse wethouder had gestemd er op Tweede Pinksterdag 1959 geen dansmuziek in de cafés geweest zou zijn - immers een door B en W te

- nemen beslissing, a.w., 25-6-1959.
151. "Lomp geboren en weinig bijgeleerd" verklaarde Van Gilst over zichzelf, terwijl hij door anderen geprezen werd om zijn "volledige inzet" als loco-burgemeester, *Notulen van de raad van Bruinisse*, 6-2-1970; Zelfs PvdA-ers kwamen naar Van Gilst voor raad of belangenbehartiging met voorbijgaan van de PvdA-wethouder, mededeling W. van Gilst.
  152. *Notulen van de raad van Bruinisse*, 30-4-1948, 23-2-1949 en 25-2-1954, 4-10-1955, 18-11-1955 (kermis), 20-7-1962 (ook PvdA tegen mossel-feest), 28-6-1963, 5-11-1965, (SGP alleen tegen), 10-11-1967 (afgestemd wegens onnodige posten op de begroting), 19-6-1970 (zonder hoofdelijke stemming besloten, SGP is dus voor).
  153. Vermeulen, 47, 55; Mededelingen L. den Engelsman.
  154. Mededelingen L. den Engelsman.
  155. Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 174, zie ook 4.3.
  156. *De Eendrachtbode*, 2-9-1955 (ambtsgebed), 12-9-1958 (Gebraad).
  157. *De Eendrachtbode*, 8-12-1962; Ook het lid van de lijst-Mol die het Gereformeerde deel van de achterban vertegenwoordigde, L. Quist, voegde zich op cultureel gebied naar de mening van Mol.
  158. *De Eendrachtbode*, 21-2, 11-4, 30-5 en 12-12-1963, 6-2 en 29-10-1964, 22-4, 2-9 en 2-12-1965; Mededelingen L. den Engelsman.
  159. Mededeling L. den Engelsman.
  160. *De Eendrachtbode*, 3-9-1970.
  161. Mededeling L. den Engelsman (Reijngoudt); *De Eendrachtbode*, 2-6 en 8-9-1966 en 11-6-1970 (lijst-Verwijs); In deze periode deelde Verwijs soms de kritiek van VVD en CHU over het culturele beleid van het BW-college.
  162. Waarschijnlijk betrof het enige tientallen stemmen van arbeiders, Zwemer, *Waarde*, 46.
  163. Zwemer, *Waarde*, 46-49
  164. Hij steunde alleen Van Fraassen in 1949, *Notulen van de raad van Waarde*, 16-8- 1946 en 6-9-1949.
  165. Zwemer, *Waarde*, 49
  166. *Notulen van de raad van Waarde*, 20-12-1967
  167. Mededelingen A.H. Mol.
  168. Brunt, 63-65, 76; citaat: 65
  169. *Notulen van de raad van Meliskerke*, 25-7-1955; *Notulen van de raad van Biggekerke*, 25-6-1948
  170. *Notulen van de raad van Kapelle*, 14-4-1955, 4-4-1967; *Notulen van de raad van Biggekerke*, 23-4-1955; *Notulen van de raad van Hoedekenskerke*, 31-3-1955
  171. Brunt, 64
  172. *Notulen van de raad van Borssele*, 18-9-1953
  173. "De moeilijkheden zit in de vele groeperingen die van Hedenesse gebruik maken" (onder verwijzing naar vooral de oecumenische bijeenkomsten). De Statenfractie was bij de begrotingsbehandeling van 1967 te weinig op de hoogte om tegen te stemmen, maar zou dat in het vervolg wel doen, *Notulen van de Veren.van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 25-2-1967.
  174. *De Eendrachtbode*, 27-10-1966; Soms liet men het feit mee spreken dat te Hedenesse ook op zondag aan vorming gedaan werd, a.w., 1-12-1967 (Poortvliet).
  175. *Notulen van de raad van Borssele*, 7-12-1951; *De Eendrachtbode*, 31-12-1951, 22-10-1954, 22-7-1955, 2-9-1955, 4-10-1957 (Verwijs: "Het is ook alsof die Bond wil zeggen, dan zullen wij het wel opknappen, want jullie [predikanten] horen ze niet eens.").
  176. *Notulen van de Veren.van Staatk.Geref.Overheidspersonen in Zeeland*, 8-9-1937
  177. Slechts in zuinige, geïsoleerde gemeenten als Stavenisse werd nog een goede financiële positie gemeld (1960/61).
  178. *De Banier*, 15-6-1950, 12-11-1953, 13-11-1958, 30-8-1962, 18 en 25-7-1968
  179. L.J. Koopman te Sint Maartensdijk, P.J. van Houdt te Poortvliet, L. Bijnaagte en L.A. Polderman te Scherpenisse.
  180. *De Eendrachtbode*, 30-8 en 6-9-1957, 2-5, 9-5, 30-5, 4-7 en 11-7-1958, 5-6, 26- 6, 3-7 en 27-11-1959, 20-5, 3-6, 17-6 en 14-10-1960, 26-5, 7-7 en 13-10-1961, 29-11-1962, 13-6 en 14-11-1963, 21-5 en 5-11-1964, 1-7 en 18-11-1965 *Notulen van de raad van Meliskerke*, 19-8-1952, 25-6-1954 (niemand stemt tegen), 25-7-1955, 29-3-1956, 23-8-1957, 26-9-1960, 19-6-1961, 17-5-

1962, 29-5-1963, 27-6-1964 en 29-6-1965

181. De Schouwen-Duivelandse gemeenten uit onze steekproef hadden alle vijf of meer partijen in de raad - dat maakte pacificatie des te meer voor de hand liggend.
182. Ik maak wat Stavenisse betreft dus onderscheid tussen een aanvankelijke pacificatie in de jaren vijftig en een radicalisering in de jaren zestig.
183. De winst te Yerseke hield verband met de groei van de Gereformeerde Gemeente, in Waarde waren er 'communale complicaties' en in Hoedekenskerke was de SGP steeds deel van een grote rechtse lijst.